

રૂપરેખા

- 3.0 ઉદ્દેશો
- 3.1 પ્રસ્તાવના
- 3.2 ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ વિવરણાત્મક : સિદ્ધાંત
 - 3.2.1 જેમ્સ ડફ બાઉન
 - 3.2.2 ઈ.સી.રિચાર્ડસન
 - 3.3.3 ઈ.ડબલ્યૂ હૂમ
 - 3.3.4 ડબલ્યૂ સી.બી.સેયર્સ
 - 3.3.5 એચ.ઈ.બ્લિસ
- 3.3 ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ ગતિશીલ સિદ્ધાંત
- 3.4 ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના ઉપસૂત્રો
 - 3.4.1 વિચાર સ્તરનાં ઉપસૂત્રો
 - 3.4.2 શાબ્દિક સ્તરનાં ઉપસૂત્રો
 - 3.4.3 સંજ્ઞા સ્તરનાં ઉપસૂત્રો
- 3.5 સ્વીકૃત સિદ્ધાંત અભિગમ
- 3.6 સારાંશ
- 3.7 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો (ઉત્તર સહિત)
- 3.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 3.9 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 3.10 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન

3.0 ઉદ્દેશો (Objective)

પ્રસ્તુત એકમમાં અભ્યાસ પછી તમે નીચે જણાવેલ બાબતોથી જાણકારી મેળવી શકશો.

- ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના સામાન્ય સિદ્ધાંતોની આવશ્યકતા અને મહત્ત્વ
- ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના વર્ણનાત્મક અને ગતિશીલ સિદ્ધાંત
- ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના ઉપસૂત્રો

3.1 પ્રસ્તાવના (Introduction)

જીવનની કોઈપણ શૈલી, ક્રિયાઓ પ્રક્રિયાઓને સુખદ અને પરિણામદાયી બનાવવા તે કેટલાક સિદ્ધાંતો પર આધારિત હોય તે આવશ્યક છે. સિદ્ધાંત એટલે પ્રત્યક્ષ કાર્યાનુભવને

આધારે કે વૈજ્ઞાનિક તારણોને આધારે જે તે ક્ષેત્ર માટે પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવેલા ઠોસ નિયમો.

ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના પ્રારંભિક સિદ્ધાંતો વ્યવહારિકતાઓ, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ અનુભવો પર આધારિત હતા. વળી, તત્કાલીન સમયે તે વિષયવિશ્વની સુવ્યવસ્થિત ગોઠવણી કરવા સક્ષમ હતા. તે પ્રણાલીગત કે વિવરણાત્મક સિદ્ધાંત (Descriptive Theory of Library Classification) તરીકે ઓળખાયા.

દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ પછી જ્ઞાનવિશ્વની ક્ષિતિજો અત્યંત તીવ્ર ગતિએ વિસ્તારતી ગઈ. રોજબરોજ નીતનવીન વિષયો અસ્તિત્વમાં આવતાં રહ્યા. વિષય વિકાસ પણ સાર્વત્રિક દૃષ્ટિએ વિકસતો રહ્યો. પરિણામે જ્ઞાનવિશ્વને ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના વિવરણાત્મક સિદ્ધાંતો અનુસાર અંકુશમાં રાખવાનું મુશ્કેલ બનવા લાગ્યું.

ગ્રંથાલયવિજ્ઞાન ક્ષેત્રે ડૉ. એસ. આર. રંગનાથનના આગમન સાથે તુલનાત્મક અભ્યાસ અને વૈજ્ઞાનિક તારણો પર આધારિત સિદ્ધાંતો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

ડૉ. રંગનાથન પ્રણીત પ્રોલેગોમેના ટુ લાયબ્રેરી ક્લાસિફિકેશનના (Prolegomena to Library Classification) પ્રકાશન (Ed.1 1937, Ed. 1957 અને Ed. 3 1967) સાથે ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના ગતિશીલ સિદ્ધાંતો સૌપ્રથમ વખત અસ્તિત્વમાં આવ્યા. સાથે જ ગ્રંથાલય વર્ગીકરણને નવીન દૃષ્ટિ મળી.

3.2 ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ વિવરણાત્મક : સિદ્ધાંત

(Descriptive Theory of Library Classification)

ગ્રંથાલય વર્ગીકરણની પ્રારંભિક પદ્ધતિઓ વ્યાવહારિકતા અને અનુભવો પર આધારિત હતી. જે થકી ગ્રંથાલય વર્ગીકરણ ક્ષેત્રે વિવરણાત્મક સિદ્ધાંતને આકાર મળ્યો. જેનો યશ બ્રાઉન, રિચાર્ડસન, હ્યૂમ, સેયર્સ, બ્લિસ અને રંગનાથન જેવા ગ્રંથાલયશાસ્ત્રીઓને છે.

3.2.1 જેમ્સ ડફ બાઉન (James Duff Beown) (1862-1914)

જે.ડી.બ્રાઉન બ્રિટિશ ગ્રંથાલયશાસ્ત્રી અને વર્ગચાર્ય હતા. તેમણે Subject Classification (SC)ની રચના કરી છે. તેમણે એક સ્થાનનો સિદ્ધાંત આપ્યો. તેમજ Science and its Application Theory આપી તેમજ તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે વસ્તુઓના વિકાસના ક્રમ બે ઘટકો પર આધારિત છે. 1. પદાર્થ અને 2. બળ જે થકી અભિલેખોનું સર્જન થાય છે.

3.2.2 ઈ.સી.રિચાર્ડસન (E. C. Richardson) (1860-1939)

ઈ.સી. રિચાર્ડસન અમેરિકન ગ્રંથાલયશાસ્ત્રી હતા. તેમણે કોઈ વર્ગીકરણ પદ્ધતિની રચના કરી નથી, પણ તેમણે વર્ગીકરણ પદ્ધતિના સિદ્ધાંતને લિપિબદ્ધ કરવા વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન કર્યો. તેમના દ્વારા 1960માં પ્રકાશિત થયેલ ગ્રંથ 'Classification Theoretical

and Practical'માં જણાવ્યું છે કે વર્ગોનું સૂક્ષ્મ વિભાજન થવું જોઈએ, તથા વર્ગોને સમાનતા કે વિસમાનતાના આધારે વ્યવસ્થિત કરવા જોઈએ. વર્ગીકરણ ઉપયોગક્ષમ બની રહેવું જોઈએ. તેઓ મિશ્રસંજ્ઞાના પણ હિમાયતી હતા.

3.2.3 ઈ.ડબલ્યુ. હ્યુમ (E. W. Hulme) (1859-1954)

તેઓ પણ અમેરિકન ગ્રંથાલયશાસ્ત્રી હતા. તેમના દ્વારા પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું કે વર્ગીકરણ એ યાંત્રિક પ્રક્રિયા છે. તેની રચના સાહિત્યની રચના પર થવી જોઈએ. સાહિત્યાદેશ (Literature Warrant)ના સિદ્ધાંતના તેઓ પુરસ્કર્તા બની રહ્યા.

3.2.4 ડબલ્યુ.સી.બી.સેયર્સ (W.C.B. Sayers) (1881-1960)

બર્વિક સેયર્સ અંગ્રેજ ગ્રંથપાલ અને એસ.આર.રંગનાથનના શિક્ષક હતા. વર્ગીકરણના સિદ્ધાંતોમાં તેમનું યોગદાન અસાધારણ છે. તેમને ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના પ્રથમ વ્યાકરણશાસ્ત્રી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જો કે તેમણે કોઈપણ વર્ગીકરણ પદ્ધતિનું નિર્માણ કર્યું નથી. પરંતુ તેમના સિદ્ધાંતોના માધ્યમથી બીજા ગ્રંથાલયશાસ્ત્રીઓ માટે પદ્ધતિની રચના કરવાનો માર્ગ મોકળો કરી આપ્યો.

સેયર્સ 'Canons of Classification, Grammer to Classification, Introduction to Library Classification અને Manual of Library Classification, મહત્વની કૃતિઓની રચના કરી છે.

વર્ગીકરણના ઉપસૂત્રો (Canons) આપવાનું શ્રેય બર્વિક સેયર્સને છે. તેમણે 6 શ્રેણીઓમાં વિભાજિત રહી કુલ 29 ઉપસૂત્રો આપ્યા છે.

પરિભાષાના ઉપસૂત્રો	6
વિભાજનના ઉપસૂત્રો	7
પદોના ઉપસૂત્રો	3
ગ્રંથવર્ગીકરણના ઉપસૂત્રો	4
સંજ્ઞાના ઉપસૂત્રો	5
ગ્રંથવર્ગીકરણના પદ્ધતિના ઉપસૂત્રો	3

3.2.5 એચ.ઈ.બ્લિસ (H. E. Bliss) (1870-1955)

બ્લિસે ગૌણત્વ (Subordination), સાપેક્ષ સ્થાન (Collocation), વૈકલ્પિક સ્થાન (Alternative Location), સહમતિ (Consensus) તેમજ સંજ્ઞા (Notation)ની વિભાવનાઓ સ્પષ્ટ કરી.

આમ, આ ગ્રંથાલયશાસ્ત્રીઓએ ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના વિવરણાત્મક સિદ્ધાંતને વિકસાવવા પોતાનું યોગદાન આપેલ છે. અલબત્ત, આ સિદ્ધાંતો પર આધારિત જે.ડી. બ્રાઉનની Subject Classification અને બ્લિસ દ્વારા રચાયેલ Bibliographic Classification ઝાઝુ કાઠું કાઢી શકી નહીં.

3.3 ગ્રંથાલય વર્ગીકરણનો ગતિશીલ સિદ્ધાંત

(Dynamic Theory of Library Classification)

ગતિશીલ સિદ્ધાંતનો અર્થ થાય છે એવા સિદ્ધાંતો જેના આધારે વર્ગીકરણ પદ્ધતિની રચના કરવામાં આવતી તે વર્ગીકરણ પદ્ધતિ સ્વાગતશીલ, સ્થિતિસ્થાપક અને શાશ્વત બની રહે છે. જ્ઞાનવિશ્વમાં ઉદ્ભવતાં નવીન વિષયોને તેના યથાયોગ્ય સ્થાને, અગાઉના જે તે વર્ગોના નિશ્ચિત સ્થાનને બદલ્યા વગર સમાવવાની ક્ષમતા પ્રાપ્ત થાય છે.

રંગનાથન દ્વારા કોલન ક્લાસિફિકેશનની પ્રથમ આવૃત્તિ 1933માં પ્રકાશિત થઈ ત્યારબાદ 'પ્રોલેગોમિના ટુ લાયબ્રેરી ક્લાસિફિકેશન'ની પ્રથમ આવૃત્તિ 1937માં પ્રકાશિત થઈ. તેની બીજી આવૃત્તિ 1957માં પ્રકાશિત થઈ. આ ગાળા દરમિયાન ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના ગતિશીલ સિદ્ધાંતનો વિકાસ થયો.

જ્ઞાનવિશ્વની લાક્ષણિકતાઓના પરિણામ સ્વરૂપ જ્ઞાનવિશ્વનો નકશો રોજબરોજ બદલાતા નવીન રૂપ ધારણ કરતો રહે છે. જેને અંકુશમાં લેવા એવી વર્ગીકરણ પદ્ધતિની આવશ્યકતા રહે છે. જે લચીલી હોય, શાશ્વત હોય. જે ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના ગતિશીલ સિદ્ધાંતોને આધારે રચાયેલી વર્ગીકરણ પદ્ધતિ દ્વારા સંભવિત બનાવી શકાય છે.

પ્રોલેગોમિના ટુ લાયબ્રેરી ક્લાસિફિકેશનમાં CC, DC, UDC, LC, BS અને RIC વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓના તુલનાત્મક અધ્યયન અને વિશ્લેષણ સાથે ગતિશીલ સિદ્ધાંતની સર્વોપરિતા સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

સર્વપ્રથમ ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચ સૂત્રો સાથે કાયદાઓનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. પાંચ મૌલિક શ્રેણીઓ સાથે કુલ 43 ઉપસૂત્રોની વિશદ્ અને તુલનાત્મક સમજ આપવામાં આવી છે. આ ઉપસૂત્રો ત્રણ સ્તરોમાં છે.

1. વિચાર સ્તર, 2. શાબ્દિક સ્તર અને 3. સંજ્ઞા સ્તર

ગતિશીલ સિદ્ધાંતને વધુ વ્યાપક અને અસરકારક બનાવવા CC7ને ગતિશીલ સિદ્ધાંતને વધારે નક્કર સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું.

1. પદાર્થ મુખકને ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા.
2. વ્યક્તિત્વ મુખકના સંયોજનકચિહ્ન (,) અલ્પવિરામને અનિવાર્ય બનાવવામાં આવ્યું.
3. ખાલી અંક, ખાલી કરાવતાં અંક, ખાલી ખાલી કરાવતાં અંકોની યોજના સાથે પંક્તિમાં આંતર પ્રક્ષેપણ (Inter Pollation) અને બહિષ્કેષણ (Extrapollion) દ્વારા અનંત બનાવવા આવી.
4. સહાયક ક્રમના ઉપસૂત્ર સાથે 18 સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ કરી મુખક તથા પૃથકોને સહાયકક્રમમાં વ્યવસ્થિત કરવાનું શક્ય બનાવવામાં આવ્યું.

3.4 ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના ઉપસૂત્રો (Canons of Library Classification)

ઉપસૂત્રો (Canons)નો સામાન્ય અર્થ થાય છે સર્વસામાન્ય કાયદાઓ. ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના સંદર્ભમાં ઉપસૂત્રોનો અર્થ થાય છે વર્ગીકરણ માટેના સર્વસામાન્ય અને સર્વસ્વીકૃત કાયદાઓ. જે કોઈપણ વર્ગનું વિભાજન કરવા માટે કે થયેલા વિભાજનનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ઉપયોગી બની રહે છે.

વર્ગીકરણની વિભિન્ન પદ્ધતિઓનું મૂલ્યાંકન તથા તુલનાત્મક અધ્યયન નિશ્ચિત ઉપસૂત્રોની પૃષ્ઠભૂમિમાં જ કરી શકાય છે. કોઈપણ વર્ગીકરણ પદ્ધતિના મૂલ્યાંકન માટે વર્ગીકરણના ઉપસૂત્રો જ એક માત્ર સાધન છે. કઈ વર્ગીકરણ પદ્ધતિ કેટલી તર્કશુદ્ધ, વૈજ્ઞાનિક અને પરિપૂર્ણ છે એ જાણવું ઉપસૂત્રોની મદદ વડે જ શક્ય બને છે.

સૂત્રો (Laws) અને ઉપસૂત્રો (Canons) વચ્ચે પાયાનો ભેદ છે. સૂત્રો તે સમગ્ર વિષયને સ્પર્શતા સર્વસામાન્ય કાયદાઓ છે. જ્યારે ઉપસૂત્રો વિષયના કોઈ એક ભાગને જ સ્પર્શે છે.

વર્ગીકરણનાં ઉપસૂત્રો તે ડૉ. રંગનાથનની અદ્વિતીય દેન છે. જો કે કેટલાક ઉપસૂત્રો આ અગાઉ પાશ્ચાત્ય ગ્રંથાલયશાસ્ત્રીઓ દ્વારા પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યાં હતાં. જેઓના નામ છે ડબલ્યૂ. સી. બર્વિક સેયર્સ (W.C. Berwick Sayers) ઈ.સી. રિચાર્ડસન (E.C. Richardson) અને હેનરી ઈ. બ્લિસ (Henry E. Bliss) ડૉ. રંગનાથને આ ઉપસૂત્રોનો ગહન અભ્યાસ કર્યો અને 1937માં પ્રોલેગોમિના ટુ લાયબ્રેરી ક્લાસિફિકેશન (Prolegomena to Library Classification) ના પ્રકાશન સાથે સૌ પ્રથમ વખત આ ઉપસૂત્રો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં. તેની ત્રીજી આવૃત્તિ 1967 સાથે આ ઉપસૂત્રોની સંખ્યા 43ની થઈ છે.

સ્તર (Level)

કોઈપણ વર્ગીકરણ પદ્ધતિની રૂપરેખા તૈયાર કરતી વખતે જે તે વિષય, તેના વિભાગો, પેટાવિભાગોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ છે તે જાણવાનું આવશ્યક હોય છે. જેથી તે વિષય અને તેના વિભાગોની ગોઠવણી સુવ્યવસ્થિત બની રહે.

માનવ મન એ વિચારોનું ઉદ્ભવ સ્થાન છે. કોઈપણ પ્રલેખનું સર્જન તે માનવ મસ્તિષ્કની દેન છે. માનવીનું મન સતત કાર્યરત રહે છે. સ્વાભાવિક જ દિવસ દરમિયાન તેના મસ્તિષ્કમાં સતત વિચારો ઉદ્ભવતા જ રહે છે. કોઈ નિશ્ચિત સમયે ઉદ્ભવેલા આ વિચારોનું વિશ્લેષણ કરતાં જણાઈ આવશે કે કેટલાક વિચારોમાં સમાનતા છે. આ સમાન વિચારોને એકત્રિત કરતાં એક ચોક્કસ વિભાવનાનું જૂથ મળે છે. વિચારો અને જૂથીકરણની આ પ્રક્રિયા વિચારસ્તરના ઉપસૂત્રો છે.

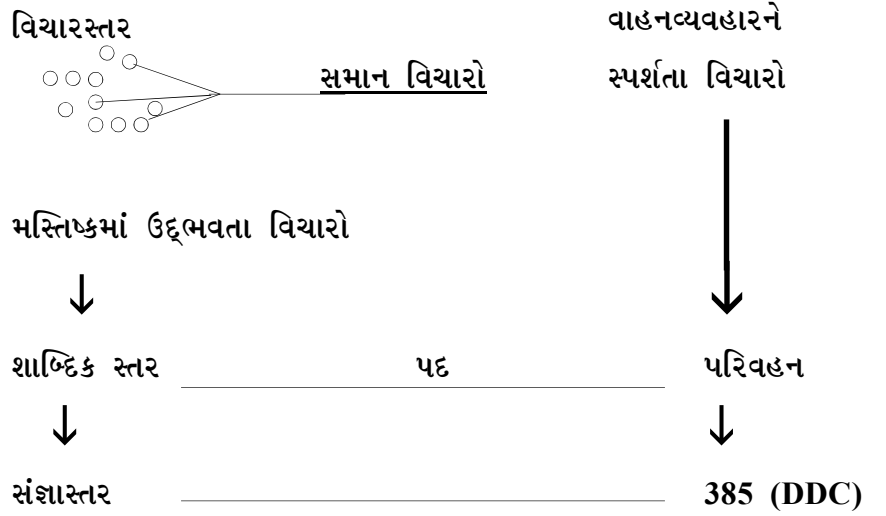
વિચારસ્તરે ઉદ્ભવતા આ જૂથોની ઓળખ માટે નામ આપવું આવશ્યક છે. નામ આપવાની વિધિ તથા પસંદગી તે શાબ્દિકસ્તરના ઉપસૂત્રો છે.

જ્યારે આ વિષય નામને વર્ગીકરણના સંદર્ભમાં કોઈ પ્રતીક કે ચિહ્ન ફાળવવામાં આવે ત્યારે તે સંજ્ઞાસ્તરના ઉપસૂત્રો છે. આમ, ડૉ. રંગનાથને વર્ગીકરણના આ ઉપસૂત્રોને નીચે મુજબ ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કર્યા છે.

1. વિચારસ્તરના ઉપસૂત્રો (Canons for Idea Plane)
2. શાબ્દિકસ્તરનાં ઉપસૂત્રો (Canons for Verbal Plane)
3. સંજ્ઞાસ્તરના ઉપસૂત્રો (Canons for Natitional Plane)

જ્ઞાનવર્ગીકરણને સ્પર્શતા ઉપસૂત્રોને વિચારસ્તરનાં, પરિભાષાને સ્પર્શતા ઉપસૂત્રોને શાબ્દિક સ્તરના અને ગ્રંથવર્ગીકરણને સ્પર્શતા ઉપસૂત્રોને સંજ્ઞાસ્તરમાં સમાવવામાં આવેલા છે.

જેને ચિત્રમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

મસ્તિષ્કમાં ઉદ્ભવતા વિચારોમાંથી સમાન વિચારો તારવીને તેની ઓળખ માટે પદ આપવું તથા જે તે વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં તે પદ માટે સંજ્ઞા આપવાની પ્રક્રિયા.

3.4.1. વિચારસ્તરનાં ઉપસૂત્રો (Canons for Idealk Plane)

(અ) ભેદકતાનાં ઉપસૂત્રો (Canons for Charactoristics)

- (1) ભેદકતાનું ઉપસૂત્ર (Differentiation)
- (2) સુસંગતતાનું ઉપસૂત્ર (Relevance)
- (3) નિશ્ચયતાનું ઉપસૂત્ર (Ascertainability)
- (4) સ્થિરતાનું ઉપસૂત્ર (Permanence)

(બ) ભેદકતાના ક્રમના ઉપસૂત્રો (Succession of Charactoristics)

- (5) સહગામિતાનું ઉપસૂત્ર (Concomitance)

- (6) સુસંગતક્રમનું ઉપસૂત્ર (Relevant Succession)
- (7) પ્રયોગસંગતિનું ઉપસૂત્ર (Consistent Succession)

(ક) વર્ગપંક્તિના ઉપસૂત્રો (Canons for Array)

- (1) નિઃશેષતાનું ઉપસૂત્ર (Exhaustiveness)
- (2) અનન્ય સામાન્યતાનું ઉપસૂત્ર (Exclusiveness)
- (3) સહાયકક્રમનું ઉપસૂત્ર (Helpful Sequence)
- (4) સુસંગત પંક્તિક્રમનું ઉપસૂત્ર (Consistent Sequence)

(ડ) વર્ગસાંકળના ઉપસૂત્રો (Canons for Chain)

- (1) ઘટતી જતી વ્યાપકતાનું ઉપસૂત્ર (Decreasing Extension)
- (2) મેળવણીનું ઉપસૂત્ર (Modulation)

(ઈ) વિષયવંશાનુંબંધના ઉપસૂત્રો (Canons for Filiatory Sequence)

- (1) આધારિત વર્ગોનું ઉપસૂત્ર (Subordinate)
- (2) સમકક્ષ વર્ગોનું ઉપસૂત્ર (Co-Ordinate)

3.4.2. શાબ્દિક સ્તરનાં ઉપસૂત્રો (Canons for Verbal Planes)

- (1) પૂર્વાપરસંબંધનું ઉપસૂત્ર (Context)
- (2) પરિગણનાનું ઉપસૂત્ર (Enumeration)
- (3) પ્રચલિતતાનું ઉપસૂત્ર (Currancy)
- (4) મૌનનું ઉપસૂત્ર (Retience)

3.4.3. સંજ્ઞા સ્તરનાં ઉપસૂત્રો (Canons for Notation)

(અ) સંજ્ઞાના ઉપસૂત્રો (Notations)

- (1) વિવિધાર્થી સંજ્ઞાનું ઉપસૂત્ર (Synonym)
- (2) સમાનાર્થી સંજ્ઞાનું ઉપસૂત્ર (Hormonym)
- (3) સાપેક્ષતાનું ઉપસૂત્ર (Relativity)
- (4) એકરૂપતાનું ઉપસૂત્ર (Uniformity)
- (5) ભાંજણીક્રમનું ઉપસૂત્ર (Hierarchy)
- (6) બિનભાંજણીક્રમનું ઉપસૂત્ર (Non-Nierarchy)
- (7) મિશ્રસંજ્ઞાનું ઉપસૂત્ર (Moxed base)
- (8) શુદ્ધ સંજ્ઞાનું ઉપસૂત્ર (Pure base)

- (9) મુખકીય સંજ્ઞાનું ઉપસૂત્ર (Faceted Notation)
- (10) બિનમુખકીય સંજ્ઞાનું ઉપસૂત્ર (Non-Faceted Notation)
- (11) વિષયાનુરૂપ સંજ્ઞાનું ઉપસૂત્ર (Co-extensiveness)
- (12) બિનવિષયાનુરૂપ સંજ્ઞાનું ઉપસૂત્ર (Non-Co-extensiveness)

(બ) સ્મૃતિસહાયકતાનાં ઉપસૂત્રો (Canons for Mnemonics)

- (1) સામાન્ય સ્મૃતિસહાયકતાનું ઉપસૂત્ર (General)
- (2) વર્ણાનુક્રમ સ્મૃતિસહાયકતાનું ઉપસૂત્ર (Alphabetical)
- (3) કોઠાગત સ્મૃતિસહાયકતાનું ઉપસૂત્ર (Scheduled)
- (4) પદ્ધતિસરની સ્મૃતિસહાયકતાનું ઉપસૂત્ર (Systemtic)
- (5) ભાવાત્મક સ્મૃતિસહાયકતાનું ઉપસૂત્ર (Seminal)

(ક) વિકસતા જ્ઞાનવિશ્વના ઉપસૂત્રો (Canons for Growing Universe)

- (1) પંક્તિમાં બાહ્ય પ્રક્ષેપનું ઉપસૂત્ર (Extrapotation)
- (2) પંક્તિમાં આંતર પ્રક્ષેપનું ઉપસૂત્ર (Intrapolation)
- (3) સાંકળમાં બાહ્ય પ્રક્ષેપનું ઉપસૂત્ર (Extrapolation)
- (4) સાંકળમાં આંતર પ્રક્ષેપનું ઉપસૂત્ર (Intrapolation)

(ડ) ગ્રંથવર્ગીકરણના ઉપસૂત્રો (Book Classification)

- (1) ગ્રંથાંકનું ઉપસૂત્ર (Book Number)
- (2) સંગ્રહાંકનું ઉપસૂત્ર (Collection Number)
- (3) સુવ્યક્તતાનું ઉપસૂત્ર (Distinetiveness)

ભેદકતાના ઉપસૂત્રો વિચારસ્તરનાં ઉપસૂત્રો

ભેદકતાના ઉપસૂત્રો તે વિચારસ્તરે સ્થાન પામતાં સૌ પ્રથમનાં ઉપસૂત્રો છે. માનસિક સ્તરે વિષયોનું આયોજન થાય છે. તેના નિયમોનું માનસિક આયોજન તે વિચારસ્તરનાં ઉપસૂત્રો.

આપણે અગાઉના પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે વિશ્વમાં ઉપલબ્ધ થતી બધી જ વસ્તુઓ અને વિચારોનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે. વર્ગીકરણની પરિભાષામાં સમગ્ર વસ્તુઓ અને વિચારોને પદાર્થ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પદાર્થોને ઓળખવા માટે તેનું નામાભિધાન કરવામાં આવે છે. આ પદાર્થોને તેમાં રહેલાં વિશિષ્ટ ગુણધર્મોને આધારે જ પદાર્થોની પરસ્પર સમાનતા કે વિસમાનતાને આધારે વર્ગ પાડવામાં આવે છે. પદાર્થમાં રહેલ આ વિશિષ્ટ ગુણધર્મને પદાર્થની વિશેષતા કે ખાસિયત કે ભેદકતા (Charactoristic) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ડૉ. રંગનાથન ભેદકતાના ઉપસૂત્રો દ્વારા વર્ગીકરણ માટે કેવા પ્રકારની ખાસિયતો લક્ષમાં લેવી જોઈએ તે તરફ અંગૂલિનિર્દેશ કરે છે. ભેદકતાના આ ઉપસૂત્રોને ન્યાય આપવાથી વર્ગીકરણ પદ્ધતિ શાશ્વત અને ઉપયોગી બની રહે છે.

- (1) ભેદકતાનું ઉપસૂત્ર : આ ઉપસૂત્ર અનુસાર વિષય વિભાજન માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી પ્રત્યેક વિશેષતા કે ગુણધર્મ ભેદક હોવી જોઈએ. અર્થાત્ વિભાજન કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાયેલ ખાસિયત પદાર્થને ઓછામાં ઓછા બે વિભાગમાં વિભાજિત કરવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોવી જોઈએ. બર્વિક સેયર્સનું આ સંદર્ભે કથન છે કે, 'વર્ગીકરણ વિજ્ઞાનના સમૂહો અથવા જ્ઞાનના પ્રમુખ ક્ષેત્રોને મુખ્ય વર્ગોમાં એકત્રિત કરવામાં અગ્રેસર બને છે. આ પ્રકારના વર્ગો વ્યાપક વિસ્તાર અને સીમિત ગહનતા ધરાવતા હોય છે. વળી, પ્રત્યેક મુખ્ય વર્ગમાં આ પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. પરિણામત: ઉપવર્ગો અને ઉપવિભાગોની રચના થયા કરે છે. તેને પૃથક કરવાની વિશેષતા તે સમાનતા છે. જેના આધારે પ્રત્યેક વિભાગમાં પૃથક પદાર્થો મૂકવામાં આવે છે. પ્રત્યેક વર્ગ પુનઃ પૃથક કરવાની વિશેષતાને આધારે ઉપવિભાગોની રચના થાય છે. આ પ્રક્રિયા અંતિમ ઉપવિભાગની પ્રાપ્તિ પર્યંત ચાલુ રહે છે.

ઉદાહરણ તરીકે માનવ સમૂહનું વિભાજન કરવું હોય તો ધર્મને ખાસિયત તરીકે લેતાં એકથી વધુ વિભાગોમાં વિભાજિત કરી શકાશે. પરંતુ જો આંખને ખાસિયત તરીકે લેવામાં આવે તો તેનાથી વિભાગો પડશે નહીં. તેથી આંખોને ભેદકતત્વ ગણી શકાય નહીં. આંખ માનવીની ખાસિયત હોવા છતાં તે ભેદક ખાસિયત નથી.

ડૉ. રંગનાથને દ્વિબિંદુ વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં પ્રત્યેક વર્ગના વિભાજન માટે દરેક મુખ્યવર્ગના કોઠાઓમાં વિભાજન માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી વિશેષતાઓની ક્રમબદ્ધ શ્રેણીલા 'મુખક પરિસૂત્ર' (Facet Formula) સ્વરૂપે મુખ્યવર્ગના પ્રારંભમાં જ આપી છે. તેમજ પ્રત્યેક ભેદકતાના ઉપયોગ માટે CCPart 1 માં વિસ્તૃત સમજ પણ આપી છે.

ઉ.ત. 'ઈતિહાસ' મુખ્યવર્ગનું મુખક પરિસૂત્ર નીચે મુજબ છે.

V [P], [P2] : [E] [2P] ' [T]

અહીં ઈતિહાસના ઉપવિભાગો માટે Foci in P to be got by (GD)ની સૂચના છે. અર્થાત્ [P] તરીકે ભૂખંડ અને [P2] તરીકે બંધારણીય અંગ લેવામાં આવેલ છે.

- (2) સુસંગતતાનું ઉપસૂત્ર : આ ઉપસૂત્ર અનુસાર પ્રત્યેક ખાસિયત વર્ગીકરણના હેતુ સાથે સુસંગત હોવી જોઈએ. બર્વિક સેયર્સ આ સૂત્રને અનિવાર્યતાના સિદ્ધાંત તરીકે ઓળખાવે છે.

ઉ.ત. કોઈ એક વર્ગના વિદ્યાર્થીઓનું વિભાજન શિક્ષણના હેતુથી કરવું હોય તો માતૃભાષા, બુદ્ધિમત્તા, શૈક્ષણિક યોગ્યતા વગેરે ખાસિયત સહેતુક ગણાશે. જ્યારે ઊંચાઈ, વેશભૂષા વગેરે સહેતુક ગણી શકાય નહીં.

- (3) નિશ્ચયતાનું ઉપસૂત્ર : વિષય વિભાજન માટે જે ખાસિયતને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તે ખાસિયત નિશ્ચિત હોવી જોઈએ. જો ખાસિયત નિશ્ચિત

ન હોય તો વિષય વિભાજન કરવું મુશ્કેલ બની જાય છે.

ઉ.ત. વ્યક્તિઓના વિભાજન માટે જન્મતિથિને ખાસિયત તરીકે લેવામાં આવે તો ખાસિયત નિશ્ચિત છે. જ્યારે મૃત્યુતિથિ તે અનિશ્ચિત ખાસિયત છે.

DDCમાં સાહિત્યના વર્ગમાં લેખકોનું વિભાજન તેની પ્રારંભિક આવૃત્તિઓમાં ખ્યાતિપ્રાપ્ત લેખકો અને ગૌણ લેખકો એ પ્રમાણે કરવામાં આવેલું. આજે ગૌણ ગણાતો લેખક આવતી કાલે ખ્યાતિપ્રાપ્ત લેખક પણ બની રહે ! અંગ્રેજી સાહિત્યના ખ્યાતિપ્રાપ્ત નાટ્યકાર વિલિયમ શેક્સપિયરને તેમના જીવનકાળ દરમિયાન ખ્યાતિપ્રાપ્ત લેખક ગણવામાં આવેલા નહીં ! એટલે આ ખાસિયત અનિશ્ચિત ખાસિયત ગણાય. જો કે તેની 14મી આવૃત્તિથી આ ક્ષતિ દૂર કરવામાં આવેલી છે. CCમાં સાહિત્યના વિભાજન માટે લેખકની જન્મતિથિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

0156, 3N11, N વર્ગીકમાં [P3] લેખકની જન્મતિથિ 1911 બતાવે છે.

- (4) **સ્થિરતાનું ઉપસૂત્ર :** આ ઉપસૂત્ર અનુસાર વર્ગીકરણના હેતુમાં પરિવર્તન કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી ખાસિયત નિશ્ચિત હોવાની સાથે સ્થિર પણ હોવી જોઈએ. નિશ્ચિયતાના ઉપસૂત્રનું આ પૂરક ઉપસૂત્ર ગણાય. ભેદકતત્વોના પ્રકાર બે છે. (1) કુદરતી અને (2) કૃત્રિમ. સ્થિરતાના ઉપસૂત્ર અનુસાર કુદરતી ભેદકતત્વોનો વર્ગવિભાજન માટે ઉપયોગમાં લેવા જોઈએ.

ઉ.ત. સામયિકને હંમેશાં વિદ્વત અને ઈતર એવા વર્ગોમાં વિભાજિત કરવાની પ્રણાલિકા રહી છે. સામયિક પ્રકાશનમાં પરિવર્તન થતું હોવાના કારણે વિભાજન કરવામાં મુશ્કેલી ઊભી થતી હોય છે. જેમ કે, ‘The Journal of Indian Botany’ નામક સામયિકનું પ્રકાશન વૈયક્તિક સ્તરે 1919માં મદ્રાસથી શરૂ થયું હતું. 1921માં Botanical Societyની સ્થાપના થતાં તે તેનું મુખપત્ર બન્યું. આ પ્રમાણે સામયિકમાં ગ્રંથનામ, પ્રકાશન, તંત્રી વગેરે બદલાતા રહે છે. જે સ્થિર ખાસિયત ન ગણાય ! જ્યારે સામયિક પ્રકાશન શરૂ થયાનું વર્ષ તે સ્થિર ખાસિયત છે. CCમાં સામયિક માટેનું પરિસૂત્ર m [P], [P2] છે. [P] પ્રકાશન સ્થળ દર્શાવે છે અને [P2] સામયિક શરૂ થયાનું વર્ષ દર્શાવે છે.

(બ) **ભેદકતાના ક્રમના ઉપસૂત્રો :** આ ઉપસૂત્રો વર્ગીકરણમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી ખાસિયતોના ક્રમને નક્કી કરે છે. જેમ કે ત્રણ ખાસિયત હોય તો તેને અલગ અલગ છ ક્રમમાં ગોઠવી શકાય છે. તેમાંથી કયો ક્રમ ઉપયોગી બની રહેશે તે ઉપસૂત્રો દ્વારા ચકાસી શકાય છે.

- (5) **સહગામિતાનું ઉપસૂત્ર :** સહગામિતાનો અર્થ થાય છે એક જ સમયે અને એક સાથે ચાલતી અવસ્થા. અર્થાત્, કોઈપણ બે ખાસિયતો દ્વારા એક જ પ્રકારના ઉપવર્ગો મળે તો તે ખાસિયત સહગામી ગણાય. આ નકારાત્મક

ઉપસૂત્ર છે. એટલે કે ઉપયોગમાં લેવાનાર કોઈપણ બે ખાસિયતો સહગામી હોવી જોઈએ નહીં.

ઉ.ત. જો કોઈ વર્ગના વિદ્યાર્થીઓનું વિભાજન જન્મતારીખ અને ઉંમરની ખાસિયત લઈને કરવામાં આવે તો બંનેનું પરિણામ એક જ આવશે.

- (6) **સુસંગતક્રમનું ઉપક્રમ :** આ ઉપસૂત્ર અનુસાર ખાસિયતોનો ઉપયોગ વર્ગીકરણના હેતુ સાથે સુસંગતક્રમમાં હોવો જોઈએ.

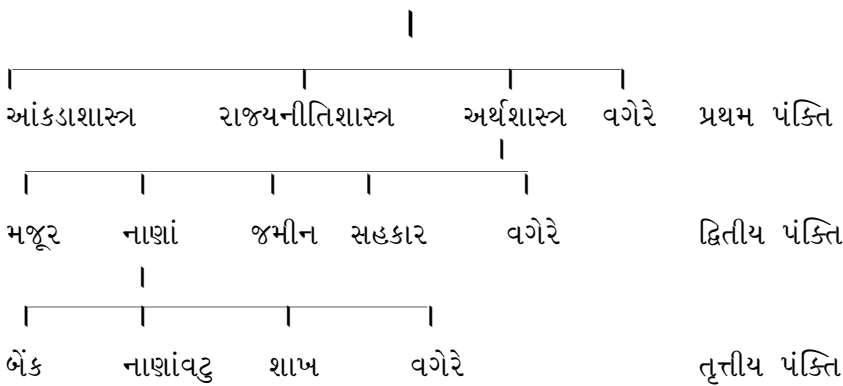
ઉ.ત. CCમાં મુખ્યવર્ગ વૈદક [L] અને પ્રાણીશાસ્ત્ર [K] બંનેમાં અંગ અને સમસ્યાઓ એ બંને વિશેષતાઓને આધારે વિભાજન કરવામાં આવેલું છે. વૈદકમાં પ્રથમ અંગ અને પછી સમસ્યા, જ્યારે પ્રાણીશાસ્ત્રમાં પ્રથમ સમસ્યા અને પછી અંગ એ રીતે ખાસિયતોનો ક્રમ નક્કી કરવામાં આવેલો છે. ખાસિયતોના ક્રમની આ ભિન્નતા બંને વિષયોના વર્ગીકરણના હેતુ સાથે સુસંગત છે.

- (7) **પ્રયોગસંગતિનું ઉપસૂત્ર :** સુસંગતાના ક્રમ અનુસાર ખાસિયતોનો જે ક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો હોય તે ક્રમને સતત વળગી રહેવું જોઈએ. તે આ ઉપસૂત્રનું હાર્દ છે.

(ક) **વર્ગપંક્તિના ઉપસૂત્રો :**

કોઈપણ વર્ગમાં એક જ ખાસિયતના ઉપયોગથી પરિણમતા ઉપવર્ગોને પંક્તિના વર્ગો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, એટલે કે જ્યારે વિષયનું વિભાજન કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે માટે લેવામાં આવતા ભેદકતત્ત્વથી જે પેટાવિભાગો મળે છે તે પેટાવિભાગોની હારમાળાને વર્ગપંક્તિ કહેવામાં આવે છે. જેમ કે ---

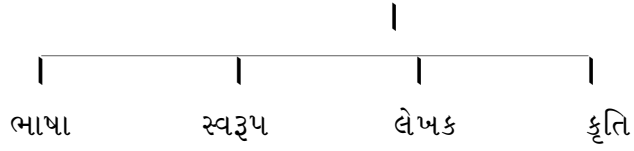
સામાજિક શાસ્ત્રો

જો શુદ્ધ સંજ્ઞા તરીકે 0-9 અંકોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હોય તો કોઈપણ પંક્તિમાં વધુમાં વધુ 10 વિભાગોનો સમાવેશ કરી શકાય છે. પરંતુ જ્યારે 10થી વધુ વિભાગોની અનિવાર્યતા હોય ત્યારે 10 પછીના બાકીના વર્ગોને / વિભાગોને સ્થાન / ક્રમ મળતો નથી. તેથી તે બંધ પંક્તિ તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે વર્ગપંક્તિના બધા જ વર્ગોને સમાવી લેવાની ક્ષમતા ધરાવતી પંક્તિ મુક્ત પંક્તિ તરીકે ઓળખાય છે.

એક જ વિષયમાંથી નીપજતા પંક્તિના બધા જ વિભાગો સમકક્ષ હોય છે. જેમ કે :-

સાહિત્ય

ઉપર્યુક્ત પંક્તિ તે સમાંતર પંક્તિ છે. તેમજ નીપજતા વર્ગો તે સમાંતર વર્ગો છે. વિભાજનની આ પ્રક્રિયાને વિવિધલક્ષી વિભાજન કહેવામાં આવે છે.

1. **નિ:શેષતાનું ઉપસૂત્ર** : વર્ગની પ્રત્યેક પંક્તિમાં વિભાજ્ય વર્ગ પોતાના તત્કાલીન સામાન્ય જ્ઞાનવિશ્વમાં પૂર્ણતઃ નિ:શેષ હોવાં જોઈએ. એટલે કે વિષયનું વિભાજન કરતી વખતે ભેદકતત્વને આધારે જે વર્ગપંક્તિ મળે તે નિ:શેષ હોવી જોઈએ.

DDCમાં અનેક મુખ્યવર્ગો, વિભાગો અને પેટાવિભાગોમાં શેષવર્ગોને સ્થાન આપવા માટે ‘અન્ય’ની યોજના કરવામાં આવી છે. જેમ કે :-

- 490 અન્ય ભાષાઓ
- 890 અન્ય સાહિત્ય
- 159 મનોવિજ્ઞાનના અન્ય મુદ્દાઓ

CCમાં નીચે જણાવેલ યુક્તિઓ દ્વારા વર્ગપંક્તિને પૂર્ણતઃ નિ:શેષ બનાવવામાં આવી છે.

1. શકલ યુક્તિ
2. વિષય યુક્તિ
3. કાલયુક્તિ
4. ભૌગોલિક યુક્તિ
5. અનુવર્ણકમ યુક્તિ

2. **અનન્ય સામાન્યતાનું ઉપસૂત્ર** : વર્ગપંક્તિના બધા જ વર્ગો અન્યોન્ય પૃથક્ હોવાં જોઈએ. અર્થાત્ આ ઉપસૂત્ર અનુસાર તત્કાલીન જ્ઞાનવિશ્વમાં સમાવિષ્ટ કોઈપણ વર્ગ એક વર્ગપંક્તિ સિવાય કોઈપણ અન્ય વર્ગપંક્તિમાં કે વર્ગપંક્તિ સાથે સંબંધિત ન હોવો જોઈએ. એટલે કે વર્ગપંક્તિના બે વર્ગોમાં પુનરુક્તિ ન હોવી જોઈએ. અન્યથા આડવર્ગીકરણ ઉદ્ભવશે.

- ★ **સહાયકકમનું ઉપસૂત્ર** : વર્ગીકરણની પ્રક્રિયામાં સહાયકકમનું ઉપસૂત્ર મહત્વનો ભાગ ભજવે છે અને કોઈપણ વર્ગના પેટાવિભાગોનો કમ કેવો હોવો જોઈએ તે માટે માર્ગદર્શક બની રહે છે. આ ઉપસૂત્ર અનુસાર કોઈપણ વર્ગપંક્તિના વર્ગોનો કમ સહાયક હોવો જોઈએ. અર્થાત્, પેટાવર્ગોનો કમ મનસ્વી રીતે ન કરતાં કોઈ પ્રસ્થાપિત સિદ્ધાંત અનુસાર હોવો જોઈએ. જો કે આમ કરવા જતાં અન્ય અધિક મુખ્ય વિશેષતાઓનું ઉલ્લંઘન થવું જોઈએ નહીં.

અત્રે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, સહાયકકમના નિશ્ચિત આધારો કયા કયા હોઈ શકે. બ્લિસ (Bliss)ના મત અનુસાર સહાયકકમનો આધાર તેના ઉદ્દેશ, વિશેષતા, સંબંધ અને અભિરુચિ હોવાં જોઈએ.

રિચાર્ડસન (Recharadson)ના મત અનુસાર સહાયકક્રમ નીચે જણાવેલ સિદ્ધાંત અનુસાર હોવો જોઈએ.

1. તર્કયુક્ત ક્રમ	2. ભૌગોલિક ક્રમ
3. કાળક્રમ	4. આનુવંશિક ક્રમ
5. ઐતિહાસિક ક્રમ	6. વિકાસ ક્રમ
7. ગાણિતિક ક્રમ	8. અનુવર્ણ ક્રમ

રિચાર્ડસન ગાણિતિક ક્રમની પરિભાષાનું વિવેચન કરતા જણાવે છે કે, ગાણિતિક ક્રમ કૃત્રિમ વર્ગીકરણમાં સર્વોપરી છે અને બધા જ પ્રાકૃતિક વર્ગીકરણનો સંચાલક છે. જો કે બર્વિક સેયર્સ અનુવર્ણક્રમને વર્ગીકરણનો આધાર માનતા નથી.

ડૉ. એસ.આર.રંગનાથને વર્ગપંક્તિમાં સહાયક ક્રમ માટે નીચે મુજબના 23 સિદ્ધાંતો નિર્ધારિત કર્યા છે. જે કુલ 8 વિભાગોમાં વિભાજિત છે. (Prolegemena. FA)

1. પરવર્તી કાળનો સિદ્ધાંત (Principle of Later - in- time)
2. પરવર્તી વિકાસક્રમનો સિદ્ધાંત (Principle of Later - in - Evolution)
3. સ્થાનિક સમીપતાનો સિદ્ધાંત (Principle of Spatial Contiguity)
 - 31 શિરોબિંદુના સિદ્ધાંતો (લંબરૂપ) (Principle for Entities along a Vertical Line)
 - 311 ઊર્ધ્વગામી ક્રમનો સિદ્ધાંત (Principle of Bottom Upwards)
 - 32 ક્ષિતિજ ક્રમનો સિદ્ધાંત (રેખાને સમાંતર) (Principle for Entities along a Horizontal Line)
 - 321 ડાબેથી જમણેનો સિદ્ધાંત (Principle of Left to Right)
 - 322 જમણેથી ડાબેનો સિદ્ધાંત (Principle of Right to Left)
 - 33 વૃત્તાકાર રેખા ક્રમનો સિદ્ધાંત (Principles for Entities along a Circular Line)
 - 331 ઘડીચક્ર ક્રમનો સિદ્ધાંત (Principle of Clockwise Direction)
 - 332 વિઘડીચક્રનો સિદ્ધાંત (Principle of Counter Clockwise Direction)
 - 34 ત્રિજ્યા ક્રમનો સિદ્ધાંત (Principle for Entities along a Radial Line)
 - 341 કેન્દ્રગામી ક્રમનો સિદ્ધાંત (Principle of Periphery to Periphery)
 - 342 કેન્દ્રોત્સારી ક્રમનો સિદ્ધાંત (Principle of Centre to Periphery)
 - 35 પદ દૂરત્વનો સિદ્ધાંત (Principle of Away-from-position)
4. સંખ્યાત્મક માપના સિદ્ધાંતો (Principle for Quantitative Measure)
 - 41 વધતા જતા જથ્થાના ક્રમનો સિદ્ધાંત (Principle of Decreasing Quantity)
 - 42 ઘટતા જતા જથ્થાના ક્રમનો સિદ્ધાંત (Principle of Increasing Quantity)
5. વધતી જતી જટિલતાનો સિદ્ધાંત (Principle of Increasing Complexity)
6. રૂઢિગત ક્રમનો સિદ્ધાંત (Principle of Canonical Sequence)

7. સાહિત્યાદેશનો સિદ્ધાંત (Principle of Literary Warrant)

8. અનુવર્ણક્રમનો સિદ્ધાંત.

ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંતોની વિસ્તૃત માહિતી નીચે મુજબ છે.

1. પરવર્તી કાળનો સિદ્ધાંત

વર્ગપંક્તિમાં સમાવિષ્ટ થયેલા વર્ગો જો જુદા જુદા સમયે અસ્તિત્વમાં આવેલા હોય તો પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવેલા વર્ગને પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ, અને ત્યારબાદ કાળક્રમને સમાંતર રહી ક્રમ આપવો જોઈએ. સિવાય કે અન્ય કોઈ સિદ્ધાંતનો ક્ષય ન થતો હોય.

CC, DDC અને UDCમાં કરવામાં આવેલ ધર્મનું વિભાજન તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જોતાં, CC માં 'પરવર્તી' કાળના સિદ્ધાંતોને સંપૂર્ણ ન્યાય આપવામાં આવ્યો છે. જ્યારે DDC અને UDCમાં આ સિદ્ધાંતને પૂર્ણતઃ અનુસરવામાં આવેલ નથી.

ક્રમ	ધર્મ	CC	DDC	UDC
0	ધર્મ	Q	200	2
1	વેદિક	Q1	294	294.11
2	અનુવેદિક	Q2	294.5	294.2
3	જૈનધર્મ	Q3	294.4	294.35
4	બૌદ્ધધર્મ	Q4	294.3	249.3
5	યહૂદીધર્મ	Q5	296	296
6	ખ્રિસ્તીધર્મ	Q6	220-289	21/28
7	મુસ્લિમધર્મ	Q7	297	297

ઉદાહરણ :- 2

ક્રમ	વિષય	CC	DDC	UDC
0	વૈદક	L	610	611
1	ગર્ભવિજ્ઞાન	L9B	611.013	611.013
2	બાળક	L9C	618.92	616.053.2
3	પુષ્પ	L9D	-	-
4	વૃદ્ધ	L9E	618.97	616.053.9

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં CC, DDC અને UDC માં વૈદક વિશિષ્ટતાઓમાં પરિવર્તી વિકાસક્રમમાં સિદ્ધાંતને અનુસરવામાં આવેલ છે.

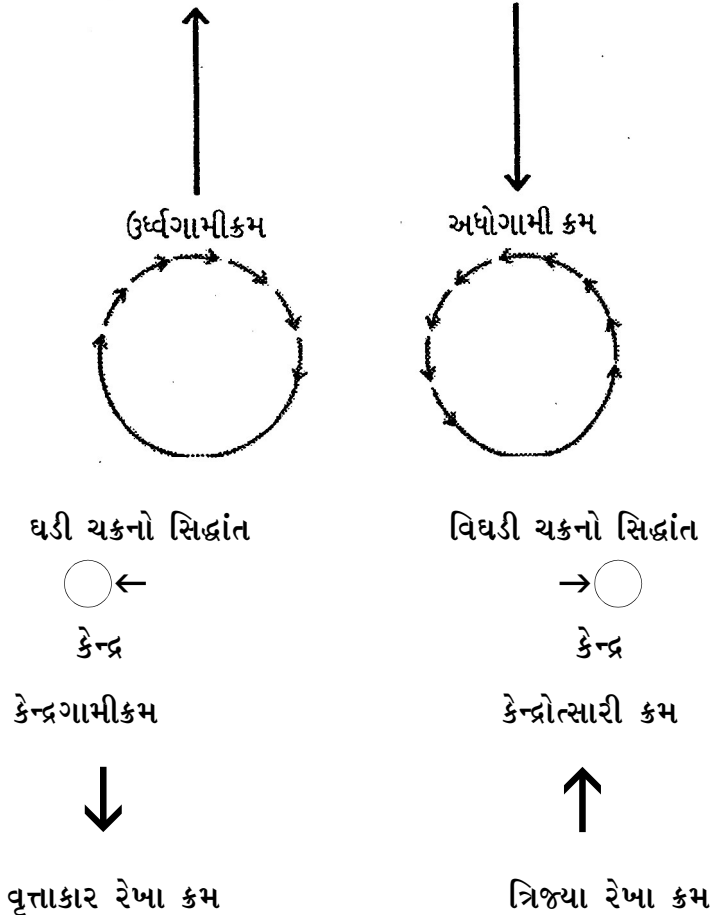
ઉદાહરણ : 2 વનસ્પતિ વિજ્ઞાન (Botany)

ક્રમ	ધર્મ	CC	DDC	UDC
0	Botany	1	581	58
1	Thallophyta	12	589	582.22
2	Bryophyta	13	588	582.32
3	Pteridophyta	14	587	582.35
4	Gymnosperm	16	585	582.42
5	Monocotyledon	17	584	582.52
6	Dicotyledon	18	583	582.61

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણ જોતાં એ સ્પષ્ટ થાય છે કે CC અને UDCમાં વનસ્પતિ વિજ્ઞાનમાં વિભાજનમાં પરિવર્તી વિકાસક્રમના સિદ્ધાંતને સંપૂર્ણપણે અનુસરવામાં આવેલ છે. જ્યારે DDCમાં તેને અનુસરવામાં આવેલ નથી.

3. સ્થાનિક સમીપતાનો સિદ્ધાંત :-

આ સિદ્ધાંત અનુસાર વર્ગપંક્તિમાં સમાવિષ્ટ થયેલા વર્ગોની ગોઠવણી ભૌગોલિક સ્થિતિ સ્થાનને અનુસરીને કરવી જોઈએ. જે સ્થાન સૌથી વધુ નજીક હોય તેને પ્રથમ ક્રમ આપવો જોઈએ. સમીપતા નક્કી કરવા માટે જુદી જુદી દિશાઓને આધારે જુદા જુદા ભૂમિતિના આકારોને અનુસરવામાં આવે છે.

ક્ષિતિજ રેખા ક્રમ

ઉપર્યુક્ત સમીપતાના સિદ્ધાંતો પૈકી કેટલાક સિદ્ધાંતોનો ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

ઊર્ધ્વગામી ક્રમનો સિદ્ધાંત

ક્રમ	વિષય	CC	DDC	UDC
0	Botany	I	581	580
1	Root	I,13	581.498	581.43
2	Stem	I,14	581.495	581.44
3	Leaf	I,15	581.497	581.45
4	Flower	I,16	---	581.46
5	Fruit	I,17		581.47
6	Seed	---	581.48	---

અધોગામી સિદ્ધાંત

ક્રમ	વિષય	CC	DDC	UDC
0	Medicine	L	610	61
1	Head	L18	611.91	611.91
2	Face	L181	611.92	611.92
3	Neck	L21422	611.93	611.93
4	Thorax	L15	611.94	611.94
5	Abdomen	L14	611.95	611.95
6	Pelvic Region		611.957	611.957

પદ દૂરત્વનો સિદ્ધાંત

ક્રમ	વિષય	CC	DDC
0	Astronomy Planets	B9	523
1	Mercury	B941	523.41
2	Venus	B942	523.43
3	Mars	B943	523.43
4	Asteroid	B944	523.44
5	Jupiter	B945	523.45
6	Saturn	B946	523.56
7.	Uranus	B947	523.47
8.	Neptune	B948	523.81
9.	Pluto	B9491	523.482

4. સંખ્યાત્મક માપનો સિદ્ધાંત

જો પંક્તિના વર્ગોની ગોઠવણી સંખ્યાત્મક માપને લક્ષમાં લઈ કરવાની હોય તો તે નીચે જણાવેલ બે સિદ્ધાંતો પૈકી કોઈ એક સિદ્ધાંતને આધારે કરવી જોઈએ.

1. વધતા જતા જથ્થાના ક્રમનો સિદ્ધાંત
2. ઘટતા જતા જથ્થાના ક્રમનો સિદ્ધાંત

જેમ કે CCમાં રાજ્યનીતિશાસ્ત્રમાં વ્યક્તિની સંખ્યાને ધ્યાનમાં રાખી પેટાવર્ગોની ગોઠવણી (વધતા જતા જથ્થાના ક્રમનો સિદ્ધાંત) કરવામાં આવી છે.

ક્રમ	ધર્મ	CC	DDC	UDC
0	History	V		
1	Head	V,1		
2	Excutive	V,2		
3	Legislature	V,4		
4	Party	V,4		

જ્યારે ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનમાં પેટા વર્ગોની ગોઠવણી ઘટતા જતા જથ્થાના ક્રમના સિદ્ધાંત અનુસાર કરવામાં આવી છે.

ક્રમ	ધર્મ	CC	DDC	UDC
0	Library Science	2	020	
1	World	211		
2	Nation	213		
3	Region	214		
4	State	215		
5	Division	216		
6	Local	22		

5. વધતી જતી જટિલતાના ક્રમનો સિદ્ધાંત

વર્ગપંક્તિમાં સમાવિષ્ટ થયેલા વર્ગો જો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની જટિલતા કે સંકીર્ણતા હોય તો જટિલતાની માત્રાને અનુસરીને જ ઓછું જટિલ હોય તેને પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ.

ક્રમ	ધર્મ	CC	DDC	UDC
0	Phychogy	S	150	159.9
1	Perception	S:2	152.1	159.93
2	Consciousness	S:3	152.3	
3	Cognition	S:4	153	159.95

4	Emotion	S:5	152.4	159.942
5	Conation	S:6	153.8	159.943
6	Personality	S:7	153.9	---
7	Metapsychology	S:8	154	199.96

CCમાં ભાષાનું વિભાજન તત્ત્વો (Elements)ના આધારે કરવામાં આવ્યું છે. જ્યાં વધતી જતી જટિલતાના ક્રમનો સિદ્ધાંત અપનાવવામાં આવેલ છે. જેમ કે, ઉચ્ચારણ શબ્દ, ક્રિયાપદ, વાક્ય વગેરે.

આ જ પ્રમાણે ભૂગોળના વિભાજનમાં પણ ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંતનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે : ગાણિતિક ભૂગોળ, ભૌતિક ભૂગોળ, જીવભૂગોળ, રાજકીય ભૂગોળ, આર્થિક ભૂગોળ.

6. રૂઢિગત ક્રમનો સિદ્ધાંત

જ્યારે કોઈ વર્ગપંક્તિમાં વર્ગોની ગોઠવણી કરવા માટે કોઈપણ સિદ્ધાંત સુસંગત ન બને ત્યારે તેવા વર્ગોની ગોઠવણી રૂઢિ કે પ્રણાલિકા પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. પ્રચલિત થયેલી બધી જ પદ્ધતિઓમાં આ સિદ્ધાંતનો સારા એવા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

CCમાં ગણિતશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, ખનિજ વિજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરેના પેટા વિભાજન માટે રૂઢિગત ક્રમનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

DDCમાં કૃષિવિજ્ઞાન-ફળ, કાયદો વગેરેમાં પણ આ સિદ્ધાંત ઉપયોગમાં લેવાયો છે.

7. સાહિત્યાદેશ

આ સિદ્ધાંત અનુસાર જે વિષયોમાં કે વર્ગપંક્તિના વર્ગોમાં વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્ય પ્રગટ થતું હોય તેને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવે છે. અર્થાત્, ઘટતી જતી પ્રકાશન સંખ્યાને આધારે તેની ગોઠવણી કરવામાં આવે છે.

Agriculture Food Plants

ક્રમ	ધર્મ	CC	DDC	UDC
0	Seed as food	J38	633.1	
1	Rice	J381	633.18	
2	Wheat	J382	633.11	
3	Oat	J383	633.13	
4	Rye	J384	633.14	
5	Corn	J385	633.15	
6	Barley	J386	633.16	
7	Millet	J387	633.17	

8. અનુવર્ણકમનો સિદ્ધાંત

વર્ગપંક્તિમાં સમાવિષ્ટ વર્ગોની ગોઠવણી જ્યારે કોઈ અન્ય સિદ્ધાંત અનુસાર કરવી શક્ય ન હોય ત્યારે વર્ણાનુક્રમનો આશરો લેવામાં આવે છે. અલબત્ત, વર્ગીકરણમાં અનુવર્ણકમ નિષિદ્ધ મનાયો હોવા છતાં તે મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

CCમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની ખેતી માટેના પ્રતીકો અનુવર્ણકમ અનુસાર મેળવવામાં આવેલ છે.

Specials	J9A
Dry Farming	J9D
Soilless Farming	J9S

આ જ પ્રમાણે મુખ્ય વિષય J કૃષિ વિજ્ઞાનમાં J381 ડાંગરની વિવિધ જાતો માટે અનુવર્ણકમનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. જેમ કે :

J381B = Basmati J381J= Jirasal વગેરે

DDCમાં પણ વર્ગીક ટૂંકાવવા તેમજ વર્ગીકને ગોઠવણીમાં અગ્રતાક્રમ આપવા અનેક જગ્યાએ અનુવર્ણકમનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ કે

891.47 ને બદલે 8GO નો તેમજ 491.47 ને બદલે 4GOનો ઉપયોગ ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી ભાષા માટે કરી શકાય.

4. સુસંગત પંક્તિક્રમનું ઉપસૂત્ર

આ ઉપસૂત્ર અનુસાર જ્યાં સુધી સમાંતર અનુસરણથી અન્ય કોઈ સિદ્ધાંતની અવગણના ન થતી હોય ત્યાં સુધી વિભિન્ન વર્ગપંક્તિમાં બધા જ વર્ગો એક જ પ્રકારના હોય તો તેમનો ક્રમ સમાંતર હોવો જોઈએ. આ ઉપસૂત્રો-પ્રયોગથી સમય અને શક્તિનો બચાવ થાય છે. તથા તે વર્ગીકરણને સ્મૃતિસહાયક બનાવે છે.

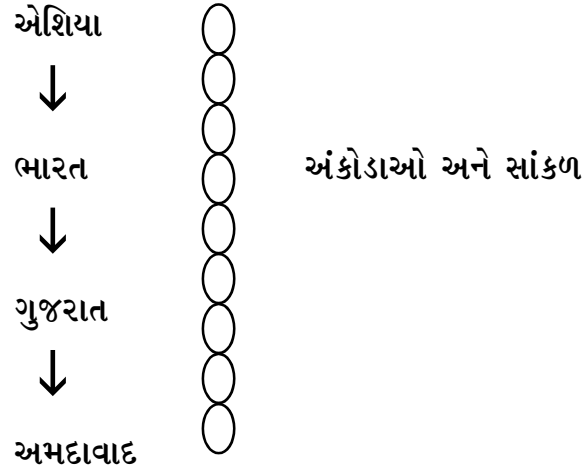
DDCમાં ભાષા અને સાહિત્યના વર્ગો સમાંતર છે. તેમજ ભૌગોલિક યુક્તિનો ઉપયોગ આ ઉપસૂત્ર અનુસાર કરવામાં આવે છે.

CCમાં ઉપસૂત્રના પાલન માટે નીચે જણાવેલ યુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે.

1. સામાન્ય પેટા વિભાગ (Common Isolate)
2. કાલયુક્તિ (Chronological device)
3. ભૌગોલિક યુક્તિ (Geographical device)
4. મુખક યુક્તિ (Facet device)
5. વિષય યુક્તિ (Subject device)

(S) વર્ગસાંકળના ઉપસૂત્રો

સાંકળ એટલે વર્ગ, ઉપવર્ગ અને ઉપ-ઉપવર્ગોની શ્રેણી અથવા શ્રુંખલા.

ઉપરના બધાં જ અંકોડાઓમાં નીચેના અંકોડાઓ ઉપરના અંકોડાઓ ઉપર આધારિત છે.

1. ઘટતી જતી વ્યાપકતાનું ઉપસૂત્ર

આ ઉપસૂત્ર અનુસાર કોઈપણ સાંકળ (Chain)માં પ્રથમ અંકોડાથી અંતિમ અંકોડા તરફ જતા વર્ગોની વ્યાપકતા / વિસ્તાર ઘટતો જતો હોવો જોઈએ તથા તેની ગહનતામાં વૃદ્ધિ થતી હોવી જોઈએ. આ ઉપસૂત્ર વર્ગીકરણની સમગ્ર પ્રક્રિયાને આવરી લે છે.

વર્ગના બે પરિમાણ હોય છે. 1. વ્યાપકતા અને 2. ગહનતા. જ્યારે વ્યાપકતા વધુ હોય છે ત્યારે ગહનતા ઓછી હોય છે અને જ્યારે ગહનતા વધુ હોય છે ત્યારે વ્યાપકતા ઓછી હોય છે.

2. મેળવણીનું ઉપસૂત્ર

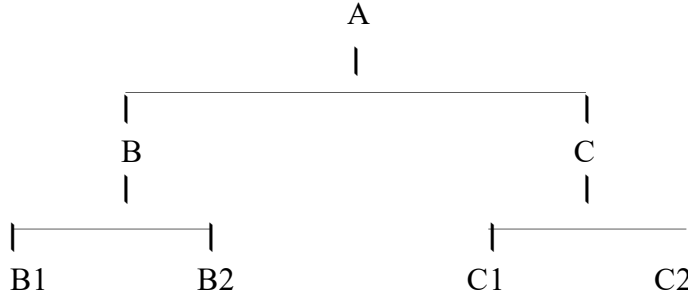
આ ઉપસૂત્ર અનુસાર વર્ગપંક્તિના પ્રથમ અને અંતિમ અંકોડાઓ વચ્ચે આવતા અંકોડાઓમાં કોઈને કોઈ વર્ગ અવશ્ય સમાવિષ્ટ થયેલો હોવો જોઈએ. અર્થાત્ દરેક અંકોડા કોઈને કોઈ વર્ગનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા હોવા જોઈએ.

3. વિષયવંશાનુબંધના ઉપસૂત્રો

વિષયોના ગોઠવણીના ક્રમને આ ઉપસૂત્રો સ્પષ્ટ કરે છે. તે અનુસાર આધારિત વર્ગોને નજીક નજીક ગોઠવવામાં આવે છે. જ્યારે સમકક્ષ વર્ગોને દૂર મુકવામાં આવે છે. કુટુંબની વંશાવલીમાં જેમ પિતા, પુત્ર, પૌત્રો અને ભાઈનો ક્રમ હોય છે તેમ વિષય ક્રમ આપવામાં આવે છે.

1. આધારિત વર્ગોનું ઉપસૂત્ર

આ ઉપસૂત્ર અનુસાર કોઈપણ સાંકળમાં ઉપલબ્ધ થતા વર્ગના બધા જ વર્ગોએ તે વર્ગનું તુરત જ અનુસરણ કરવું જોઈએ. તથા એ વર્ગને પૃથક ન કરવું જોઈએ. એટલે કે તેઓની ગોઠવણી કુટુંબની વંશાવલી પ્રમાણે કરવી જોઈએ.

આ ઉપસૂત્ર અનુસાર ઉપર્યુક્ત વર્ગોની ગોઠવણી આ પ્રમાણે થશે.

A, B, B1, B2, C, C1 અને C2

2. સમકક્ષ વર્ગોનું ઉપસૂત્ર

કોઈપણ સમકક્ષ વર્ગોની શ્રેણીમાં વધારે સંબંધ ધરાવતા વર્ગો વચ્ચે ઓછા સંબંધ ધરાવતા વર્ગો આવવા જોઈએ નહીં. આ પ્રકારની ગોઠવણીને ડૉ. રંગનાથન અપૂપા રીતિ (APUPA Arrangement) તરીકે ઓળખાવે છે.

પામર અને વેલ્સ ગોઠવણીના ક્રમને વાચકોની અભિરુચિ અને વાચનસામગ્રીનો પ્રાપ્તિના સંદર્ભમાં વિચાર કરવાનું સૂચવે છે.

1. સામાન્ય સ્વરૂપે લખાયેલ સામાન્ય વિષય
2. વિશેષ સ્વરૂપે લખાયેલ સામાન્ય વિષય
3. વિશેષ સ્વરૂપે લખાયેલ વિશેષ વિષય

અપૂપા રીત (APUPA Arrangement)

ઉપર્યુક્ત વિધાનને સરળ સ્વરૂપ પ્રદાન કરવા ડૉ. રંગનાથને અપૂપા રીતનું વિવેચન કર્યું છે. જે થકી વિષયોના ક્રમમાં સુવ્યવસ્થા સંભવિત બને છે.

આ રીતિ અનુસાર પ્રલેખો કે વિષયોની ત્રણ શ્રેણી હોય છે.

1. છાયા વિષયક (Umbral Records)
2. ઉપછાયા વિષયક (Penumbra Records)
3. વિસંગત વિષયક (Alien Records)

સહાયકક્રમમાં તેને નીચે મુજબ ગોઠવવામાં આવે છે.

1.	વિસંગત વિષયક	A	Alien Records
2.	ઉપછાયા વિષયક	P	Penumbra Records
3.	છાયા વિષયક	U	Umbral Records
4.	ઉપછાયા વિષયક	P	Penumbra Records
5.	વિસંગત વિષયક	A	Alien Records

આ પ્રમાણે ગોઠવણી કરતાં સૌથી મહત્વની વાચનસામગ્રી કેન્દ્રમાં સ્થાન પામે છે. જ્યારે સંબંધિત વિષયો આસપાસ અને વિસંગત વિષયો કેન્દ્રથી દૂર સ્થાન પામે છે.

છે. આ વિધિને (A-P-U-P-A) અપૂર્ણ રીત કહેવામાં આવે છે. આમ થવાથી વાચકોની દૃષ્ટિએ તેમની મનવાંચિત વાચનસામગ્રી તેનું કેન્દ્રબિંદુ કે છાયાબિંદુ બને છે.

આ ગોઠવણીને બેટરીના પ્રકાશ સાથે સરખાવી શકાય. બેટરીનો પ્રકાશ જ્યાં કરવામાં આવે તે કેન્દ્રમાં સૌથી વધુ પ્રકાશ આપે છે. કેન્દ્ર બાદ પ્રકાશ થોડુંક ઝાંખું રેલાય છે. ત્યારબાદ પ્રકાશ તદ્દન ઝાંખો થતો જાય છે.

2. શાબ્દિક સ્તરનાં ઉપસૂત્રો

વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં વર્ગો, ઉપવર્ગો, મુખકો વગેરેના નામાભિધાન માટેની શબ્દોની/ પદોની વ્યવસ્થાને શાબ્દિક સ્તરનાં ઉપસૂત્રો કે પારિભાષા માટેના ઉપસૂત્રો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બ્લિસે પરિભાષાના ઉપસૂત્રો સ્પષ્ટ કરતાં જણાવ્યું છે કે એક વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા કરનારાં પરિભાષા માટેનાં ઉપસૂત્રો વિશિષ્ટ હોવાં જોઈએ. તથા તેના પ્રયોગમાં એકરૂપતા હોવી જોઈએ.

વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં યોજાતી પરિભાષામાં એકરૂપતા અને અભિવ્યક્તિની ક્ષમતા વિદ્યમાન રહે તથા તેનો પ્રયોગ તથા અર્થ કાલાનુસાર વ્યાપક રહે તે દૃષ્ટિએ ડૉ. રંગનાથને નીચે મુજબના ઉપસૂત્રો આપ્યા છે.

(1) પૂર્વાપર સંબંધનું ઉપસૂત્ર

આ ઉપસૂત્ર અનુસાર વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યા પ્રથમ કડી સાથે સંબંધ ધરાવતા તેમજ નિમ્નતર ક્રમમાં આવતાં જુદા જુદા વર્ગોના સંબંધમાં નિશ્ચિત થવી જોઈએ.

બર્વિક સેયર્સના મત અનુસાર વર્ગીકરણની પ્રત્યેક પ્રક્રિયામાં પદોનો પ્રયોગ એક અને એક જ અર્થમાં કરવો જોઈએ. જેમ કે DDCમાં પદનો સંબંધ નિમ્નતરના અનેક વર્ગો સાથે છે એટલે જ્યારે પણ તેનું અર્થઘટન કરવું હોય ત્યારે તે પદ મૂળ કયા વર્ગ સાથે સંબંધિત છે તે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ.

(2) પરિગણનાનું ઉપસૂત્ર

આ ઉપસૂત્ર અનુસાર વર્ગીકરણની યોજનામાં પ્રત્યેક પદની વ્યાખ્યા પદના નિશ્ચિત ક્ષેત્ર અથવા વિસ્તારનું સ્પષ્ટીકરણ વર્ગોની પરિગણના દ્વારા નિમ્ન શ્રેણીઓની વિભિન્ન શૃંખલાઓથી નિશ્ચિત કરવી જોઈએ, જેને પ્રથમ સામાન્ય શૃંખલાનાં રૂપમાં પ્રગટ કરવામાં આવી હોય. જુદી જુદી વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓ તથા વ્યક્તિઓ દ્વારા પદોની વ્યાખ્યામાં એકરૂપતા તથા સામ્ય ન હોવાથી આ ઉપસૂત્ર અનિવાર્ય બની જાય છે.

ઉ.ત. DDCમાં તત્ત્વજ્ઞાન પદનું પરિગમન કરી તેની અંતર્ગત મનોવિજ્ઞાનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જ્યારે CCમાં બન્નેને સમકક્ષ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

(3) પ્રચલિતતાનું ઉપસૂત્ર

આ ઉપસૂત્ર અનુસાર વર્ગીકરણની યોજનામાં વર્ગોને દર્શાવતાં પદો સમયાનુકૂળ પ્રચલિત અને એ વિષયના વિશેષજ્ઞો દ્વારા માન્ય હોવાં જોઈએ. આ ઉપસૂત્રમાં બે તત્ત્વો છે.

1. વર્ગીકરણના કોઠાઓની રચના કરતી વખતે એ જ પદોનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ જે તત્કાલીન વિશેષજોમાં પ્રચલિત હોય અને તેમના દ્વારા માન્ય હોય.
2. કાલાંતરે અપ્રચલિતતાની અવસ્થામાં એવી ગોઠવણ હોવી જોઈએ કે જેથી સંશોધન અને પરિવર્તન સરળતાથી કરી શકાય અને નવીન પદોને પ્રયોગમાં લાવી શકાય.

જ્ઞાનવિશ્વ નિરંતર વિકાસ પામતું રહે છે. વિષયોના વિસ્તાર અને આવિષ્કાર સાથે નવાં નવાં પદો રચાતાં જાય છે. તેમજ જૂનાં પદો વ્યવહારમાંથી દૂર થતાં જાય છે. જો પરિભાષાની અપરિવર્તનશીલ વ્યવસ્થા હોય તો જુનાં પદો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે છે. સામાન્યતઃ વર્ગીકરણની બધી જ પદ્ધતિઓમાં પ્રચલિત પદોનો ઉપયોગ થતો રહે છે.

(4) મૌનનું ઉપસૂત્ર

આ ઉપસૂત્ર અનુસાર વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં પ્રયોજાયેલા પદો વિવાદાસ્પદ કે દ્વિધાત્મક ન હોવાં જોઈએ. દા.ત. DDCની 14મી આવૃત્તિ સુધી નાના લેખક અને મોટા લેખક એ મુજબનું વિભાજન સાહિત્યના વર્ગોમાં કરવામાં આવ્યું હતું. લેખકોમાં પણ કોણ નાનું અને કોણ મોટું તે વિવાદાત્મક બાબત છે.

3. સંજ્ઞાસ્તરના ઉપસૂત્રો

સંજ્ઞા સંબંધી ઉપસૂત્રોની સમજ કેળવતાં પહેલાં સંજ્ઞા ઉપર વિચાર કરવો આવશ્યક છે. બર્વિક સેયર્સે સંજ્ઞાનું મહત્ત્વ સમજાવતાં જણાવ્યું છે કે, જે સમયે વર્ગીકરણમાં સર્વસામાન્ય વર્ગ, સ્વરૂપ વર્ગ તથા વિભાગોનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ગ્રંથો માટે તેને ઉપયોગી સિદ્ધ કરવા અન્ય બે સહાયકોની આવશ્યક અનિવાર્યતા ઊભી થઈ. આ બે સહાયકો તે સંજ્ઞા અને સૂચિ છે. જેમાં સંજ્ઞા અધિક મહત્ત્વ ધરાવે છે.

ગ્રંથની વિષય-વસ્તુનું વર્ગીકમાં ભાષાંતર કરવા માટે પ્રાકૃતિક ભાષાની અપેક્ષાએ વર્ગીકરણની ભાષાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. વર્ગીકરણની ભાષાની રચના સંજ્ઞાના ઉપસૂત્રો અનુસાર કરવી જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત ત્રણે સ્તરના ઉપસૂત્રો પૈકી સંજ્ઞાના ઉપસૂત્રો સવિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. યોગ્ય સંજ્ઞાની પસંદગી દ્વારા જ વિચારસ્તર અને શાબ્દિક સ્તરના ઉપસૂત્રોના આદર્શને પામી શકાય છે.

(1) વિવિધાર્થી સંજ્ઞાનું ઉપસૂત્ર

વર્ગીકરણમાં એક જ સંજ્ઞા એકથી વધુ વિષય માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તેને વિવિધાર્થી સંજ્ઞા કહેવામાં આવે છે. એટલે કે એવી સંજ્ઞા કે જેના બે કે તેથી વધુ અર્થ થાય.

ઉ.ત. DDCમાં

03 શબ્દકોશ, જ્ઞાનકોશ, પાઠસૂચિ

900 સામાન્ય ભૂગોળ, ઇતિહાસ વગેરે

CCમાં કનો ઉપયોગ વિશ્વકોશ તેમજ શબ્દકોશ માટે કરવામાં આવે છે. જેમ કે Hindi Dictionary P152 : 4k જો કે Common Isolateમાં માત્ર એક જ પદ આપવામાં આવેલ છે. Cyclopedia k [P], [P2]

(2) સમાનાર્થી સંજ્ઞાનું ઉપસૂત્ર

આ ઉપસૂત્ર અનુસાર કોઈપણ વિષય માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ સંજ્ઞા પૂરક હોવી જોઈએ. અર્થાત્ દરેક વિષય માટે માત્ર એક જ વર્ગિક હોવો જોઈએ. આ સૂત્રની રચના પાછળનો હેતુ સમાન અર્થવાળી સંજ્ઞાના દોષથી વર્ગીકરણને મુક્ત રાખવાનો છે.

જો કે CCમાં ભારત માટેની સંજ્ઞા 44 છે. તથા સ્વદેશ તરીકે 2નો ઉપયોગ કરી શકાય છે. ઈષ્ટ શ્રેણીના ઉપયોગ અનુસાર કરવામાં આવેલી આ સુવિધા થકી સમાનાર્થી સંજ્ઞાના ઉપસૂત્રનો ભંગ થાય છે.

(3) સાપેક્ષતાનું ઉપસૂત્ર

આ ઉપસૂત્ર અનુસાર કોઈપણ વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં વર્ગિકની લંબાઈ એ વર્ગના ક્રમ અથવા હેતુના સંદર્ભમાં હોવી જોઈએ, જેનું એ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, જ્યારે વિષયનો વ્યાપ અધિક હોય ત્યારે વર્ગિકમાં અંકો (Digit)ની સંખ્યા ઓછી હોવી જોઈએ. તેમજ જ્યારે વિષયમાં ગહનતા અધિક હોય ત્યારે તે સંદર્ભે વર્ગિકના અંકોની સંખ્યા વધુ હોવી જોઈએ.

ઉ.ત. CCમાં

L	=	વૈદક
L185	=	આંખ
L185:4	=	આંખના રોગો
L185:4:6	=	આંખના રોગો અને તેનો ઉપચાર

આ ઉપસૂત્ર અનુસાર જોતાં CCના વર્ગિકો DDCના વર્ગિકો કરતાં ટૂંકા મળે છે. જેમ કે :

વિષય	CC	DDC
ઈતિહાસ	V	900
ભારતનો ઈતિહાસ	V44	954
ગુજરાતનો ઈતિહાસ	V4436	954.75

(4) એકસૂત્રતાનું ઉપસૂત્ર

વિષય કે પૃથકનું સ્તર ગમે તે હોય, વર્ગિક કે પૃથક્ સમંકમાં સમાવિષ્ટ થયેલા સમંકોના અંકોડા સમાન હોવાં જોઈએ, સાપેક્ષતાના ઉપસૂત્રનું આ વિરોધાર્થી ઉપસૂત્ર છે. કોઈપણ વિષયની સંજ્ઞા કેટલાક અંકોથી વધુ લાંબી ન હોવી જોઈએ.

(5-6) ભાંજણીક્રમ અને બિનભાંજણીક્રમની સંજ્ઞાના ઉપસૂત્ર

ભાંજણીક્રમના ઉપસૂત્ર અનુસાર વર્ગીકરણ પ્રત્યેક અંક એ વિશેષતાઓ જેને તે પ્રસ્તુત કરે છે. એના અભિવ્યંજક હોવાં જોઈએ. અર્થાત્ વર્ગીકરણનો કોઈપણ સમંક ઉદ્દેશ રહિત ન હોવો જોઈએ. તેમજ વિભાજનના ક્રમમાં પ્રત્યેક વિશેષતાઓનો એક પોતાનો પૃથક સમંક હોવો જોઈએ.

જ્યારે બિનભાંજણીક્રમનું ઉપસૂત્ર ઉપર્યુક્ત ઉપસૂત્રનું વિરોધાર્થી છે. જેનો આશય છે વર્ગીકરણની રચનામાં દરેક ખાસિયતો દર્શાવવા માટે પૃથક્ સમંકની આવશ્યકતા નથી. એટલે કે આવશ્યકતા અનુસાર સંજ્ઞા ટૂંકાવી શકાય.

(7-8) મિશ્રસંજ્ઞા અને શુદ્ધસંજ્ઞાના ઉપસૂત્ર

મિશ્રસંજ્ઞાના ઉપસૂત્ર અનુસાર કોઈપણ વર્ગીકરણ પદ્ધતિને અનુનેય અને સફળ બનાવવા તે મિશ્રસંજ્ઞા યુક્ત હોવી જોઈએ.

જો જ્ઞાનવિશ્વના બધાં જ વિષયો જ્ઞાત હોય તો શુદ્ધસંજ્ઞાનો પ્રયોગ અત્યંત સફળ બની રહે છે. પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે જ્ઞાનવિશ્વ અસીમિત છે. ગતિશીલ છે. પરિણામે કોઈ એક જ પ્રકારની સંજ્ઞા કે શુદ્ધસંજ્ઞાના પ્રયોગથી વર્ગીકરણના ઉદ્દેશોને નિયંત્રણમાં લાવી શકાતાં નથી. શુદ્ધસંજ્ઞાના હિમાયતી બર્વિક સેયર્સે પણ સમય જતાં મિશ્રસંજ્ઞાને આદર્શ ગણાવી છે.

DDCમાં શુદ્ધસંજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જો કે તેની છેલ્લી આવૃત્તિઓમાં આંશિક રીતે મિશ્રસંજ્ઞાનો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. જ્યારે CCમાં મિશ્રસંજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

(9-10) મુખકીય અને બિનમુખકીય સંજ્ઞાના ઉપસૂત્ર

મુખકીય સંજ્ઞાના ઉપસૂત્ર અનુસાર વિવિધલક્ષી વિભાજન માટે મુખકીય સંજ્ઞા અત્યંત આવશ્યક છે. તે અનુસાર એક સાથે વધુ ખાસિયતોનો ઉપયોગ વિષયનું વિભાજન કરતાં દરેક વિષયને જુદા જુદા પ્રતીક આપી શકાય છે. એટલું જ નહીં તે સ્પષ્ટ પણ કરી શકાય છે.

બિનમુખકીય સંજ્ઞામાં બધાં જ અંકો લખાય છે પરંતુ સંયોજક ચિહ્નનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. CCની સંજ્ઞા મુખકીય છે. તેમાં સંયોજક ચિહ્ન સાથે વિષયના બધાં જ પાસાઓને અલગ અલગ સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. જ્યારે DDCમાં આમ કરવામાં આવતું નથી.

(11-12) વિષયાનુરૂપ અને બિનવિષયાનુરૂપ સંજ્ઞાના ઉપસૂત્ર

વિષયાનુરૂપ સંજ્ઞાના ઉપસૂત્ર અનુસાર દરેક અંકો કોઈ ને કોઈ ખાસિયતનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા હોવા જોઈએ. અર્થાત્ દરેક ખાસિયત માટે એક અંક ઉમેરતા જવું જોઈએ.

બિનવિષયાનુરૂપ સંજ્ઞાનું ઉપસૂત્ર ઉપર્યુક્ત ઉપસૂત્રનું વિરોધાર્થી છે. જે અનુસાર વર્ગીકમાં દરેક ખાસિયત માટે પૃથક સમંક ઉમેરવાની જરૂર નથી.

(બ) સ્મૃતિસહાયકતાના ઉપસૂત્રો

સ્મૃતિસહાયકતા પદ Mnemonics પદનો ગુજરાતી પર્યાય છે. Mnemonics મૂળ ગ્રીક ભાષાના શબ્દ ઉપરથી રચાયેલ છે. જેનો અર્થ છે. સ્મરણ, સ્મરણ સહાયકતા કે સ્મૃતિસહાયતા. તે સ્મૃતિને જાગ્રત અને તીવ્ર બનાવવાની કળા અથવા યુક્તિ છે. જેની સહાયતાથી વર્ગીકરણ પદ્ધતિની જે તે સારણીમાં આપવામાં આવેલ પ્રતીકો કે ચિહ્નો યાદ રાખવાનું સરળ બને છે.

આધુનિક વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓમાં સ્મૃતિસહાયક સંજ્ઞાનું મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરતાં બર્વિક સેયર્સ જણાવે છે કે, આધુનિક પદ્ધતિઓમાં સર્વસામાન્ય ગુણ તે સંજ્ઞાની સ્મૃતિસહાયકતા છે. સંજ્ઞાની સ્મૃતિસહાયકતા વર્ગીકરણકાર (Classifier) માટે અત્યંત મહત્ત્વની બની રહે છે. જેણે કારણે વ્યવહારિક વર્ગીકરણ કરતી વખતે જે તે વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓના કોઠાઓ કે સારણીઓ અને વિષય સૂચિના પાનાઓ વારંવાર ઉથલાવવાના રહેતા નથી. માત્ર એટલું જ નહીં, જે તે વિષય - પેટા વિષયની ચોક્કસ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવામાં પણ સહાયતા મળે છે.

ફિલિપ્સ (Philips)ના કથન અનુસાર, જો કોઈ વર્ગીકરણ પદ્ધતિની સંજ્ઞા સ્મરણશક્તિને તીવ્ર બનાવવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોય તો તે વર્ગીકરણ પદ્ધતિને સ્મરણશીલતાયુક્ત વર્ગીકરણ પદ્ધતિ કહેવામાં આવે છે. એટલે કે તેના કેટલાક અંશ નિરંતર એક જ ચિહ્ન દ્વારા કોઠાઓ કે સારણીમાં દર્શાવવામાં આવે છે. તેમજ તેમાંથી ફલિત થતો અર્થ અને ભાવ એક જ રહેતો હોય તો તેને સ્મૃતિસહાયકતા કહેવામાં આવે છે.

બ્લિસ (Bliss)ના મત અનુસાર, એક પ્રકારની સાંકેતિક ભાષાના રૂપમાં સંજ્ઞા સ્મરણશક્તિ પર વિશેષ આધારિત છે.

ડૉ. રંગનાથન દ્વારા સંજ્ઞાસ્તરના ઉપસૂત્રો પૈકી સ્મૃતિસહાયકતાના ઉપસૂત્રોની ચર્ચા કરતાં જણાવેલ છે કે સ્મૃતિસહાયકતા તે સંજ્ઞાનો એક મહત્ત્વનો ગુણધર્મ છે. તેમના કથન અનુસાર ‘કોઈ વર્ગીકમાં કોઈ વિશિષ્ટ વિચારનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા કે દર્શાવવા માટે જે પણ અંક કે અંકનો કે ચિહ્નનો પ્રયોગ કરવામાં આવે, અને એ જ વિચારને વ્યક્ત કરવા તમામ વિષયની તાલિકાઓમાં એ જ ચિહ્નો કે પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે તે વર્ગીકરણ પદ્ધતિની સંજ્ઞા સહજ સ્મૃતિસહાયક બની રહે છે. અલબત્ત, એ ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે સ્મૃતિ સહાયકતાનો પ્રયોગ કરવા જતા અધિક આવશ્યક સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન ન થવું જોઈએ.

ડૉ. રંગનાથને નીચે જણાવેલ પાંચ પ્રકારની સ્મૃતિસહાયકતા જણાવી, તેને ઉપસૂત્રોના સ્વરૂપમાં રજૂ કરી છે.

- 1 . સામાન્ય સ્મૃતિસહાયકતાનું ઉપસૂત્ર
(Canon of General Mnemonics)
- 2 . વર્ણાનુક્રમ સ્મૃતિસહાયકતાનું ઉપસૂત્ર
(Canon of Alphanetical Mnemonics)
- 3 . કોઠાગત સ્મૃતિસહાયકતાનું ઉપસૂત્ર
(Canon of Scheduled Mnemonics)
- 4 . પદ્ધતિસરની સ્મૃતિસહાયકતાનું ઉપસૂત્ર
(Canon of Systematic Mnemonics)
- 5 . ભાવાત્મક સ્મૃતિસહાયકતાનું ઉપસૂત્ર
(Canon of Seminal Mnemonics)

સામાન્ય સ્મૃતિસહાયકતા :

સામાન્ય સ્મૃતિસહાયકતા અનુસાર એક વર્ગીકમાં વિશિષ્ટ વિચારધારાનું પ્રતિનિધિત્વ દર્શાવવા માટે જે હેતુયુક્ત પ્રતીકોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય, તે જ પ્રતીકોનો ઉપયોગ એ જ વિચારધારાનું પ્રતિનિધિત્વ દર્શાવવા તમામ વર્ગીકોમાં કરવો જોઈએ :
જેમ કે : DDCમાં

032	General Encyclopdic Works Published English
052	General Serial Publication Published in English
062	General Organization in England
072	News Papers Published in England
082	General Collection in English
420	English Language
820	English Literature
942	History of England

ઉપર્યુક્ત વર્ગીકમાં ઈંગ્લેન્ડ અને ઈંગ્લિશ માટે 2નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે જે સ્મૃતિસહાયક બની રહે છે. અલબત્ત, એ ધ્યાનમાં રહે છે કે 2 એટલે હંમેશાં ઈંગ્લેન્ડ કે ઈંગ્લિશ નહીં.

વર્ણાનુક્રમે સ્મૃતિસહાયકતા :-

જ્યારે અન્ય વધોર સુલભ અને પદ્ધતિસરનો સહાયકક્રમ શક્ય ન હોય ત્યારે શાબ્દિક સ્મૃતિસહાયકતા અપનાવવી જોઈએ. તેમજ અનુવર્ણક્રમ કોઈ અન્ય ક્રમની સહાયક હોય તો અનુવર્ણક્રમ દ્વારા નિર્મિત થતી શાબ્દિક સ્મૃતિસહાયકતાને પસંદગી આપવી જોઈએ.

કોલન ક્લાસિફિકેશન પદ્ધતિમાં કૃષિવિજ્ઞાન (J) માં ડાંગર માટેનું પ્રતીક J381 છે. જ્યારે ડાંગરની જુદી જુદી જાતો માટે માટેનાં પ્રતીકોની રચના તેના નામના પ્રથમ અક્ષરને લઈને કરવામાં આવે છે. જેમ કે

Basamati K381 B

Girasal J381 G

DDCની 20મી આવૃત્તિમાં વિપુલ પ્રમાણમાં વર્ણાનુક્રમ યુક્તિનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. જેમ કે :

O5G Gujarati Periodical

4GO Gujarati Language

8GO Gujarati Literature

જો કે અત્રે વર્ણાનુક્રમ યુક્તિનો પ્રયોગ મૂળ સંજ્ઞાને ટૂંકાવવા તથા ગોઠવણીમાં અગ્રક્રમ આપવાનો છે.

કોઠાગત સ્મૃતિસહાયકતા

કોઠાગત સ્મૃતિસહાયકતાનો અર્થ એ છે કે જો એક જ વિચાર કે જેનો પ્રયોગ વિવિધ વિષયોમાં થતો હોય ત્યારે, પ્રત્યેક વિષયના કોઠાઓમાં તે વિચાર માટે સમાન અંકન કે અંકન સમૂહનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

ડૉ. રંગનાથને કોઠાગત સ્મૃતિ સહાયકતાના ઉપસૂત્ર અનુસાર સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, “A Scheme of Classification Should use one and the same digit or digit - Group as the case may be, to represent an isolate idea or an array isolate idea, in whatever subject it may occur.”(Prolegfomena KC1)

સાથે જ સામાન્ય પેટા વિભાગો, ભૌગોલિક પૃથકો, કાલપૃથકો, ભાષા પૃથકો વગેરે પણ સ્વયમ્માં કોઠાગત સ્મૃતિસહાયકતા દર્શાવે છે. તે સાથે જ વિભિન્ન યુક્તિઓ જેવી કે કાલયુક્તિ, ભૌગોલિક યુક્તિ, વિષય યુક્તિ વગેરે પણ કોઠાગત સ્મૃતિસહાયકતાના ઉદાહરણો છે. કારણ કે આ સહાયકો અને યુક્તિઓ કોઈપણ વિષય સાથે જોડાઈને એક જ પૃથક વિચાર સ્પષ્ટ કરે છે.

CCમાં અનેક વિષયોમાં “As in... Isolate for...” દ્વારા કોઠાગત સ્મૃતિ સહાયકતા દર્શાવવામાં આવી છે. DDCમાં (Add to base number... the number following...in...)ની સૂચના સાથે કોઠાગત સ્મૃતિસહાયકતાનો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

CCના ઉદાહરણ

W [IP2] As in [IP2] V History

DDCના ઉદાહરણ

016 વિશિષ્ટ વિષયની વાક્યમયસૂચિ

(016ને 001-999 મુજબ વિભાગો)

પદ્ધતિસરની સ્મૃતિસહાયકતા

પદ્ધતિસરની સ્મૃતિસહાયકતાના ઉપસૂત્ર અનુસાર પંક્તિમાં પૃથકોની ગોઠવણી મનસ્વી રીતે ન કરતાં સહાયકક્રમના સિદ્ધાંત અનુસાર કરવી જોઈએ. એટલે કે સહાયકક્રમ માટેની વિવિધ યુક્તિઓનો આવશ્યકતા અનુસાર સુસંગત પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

ડૉ. રંગનાથને વર્ગપંક્તિમાં સહાયકક્રમ માટે 23 સિદ્ધાંતો આપ્યા છે. જેની ચર્ચા સહાયકક્રમના ઉપસૂત્રમાં વિશદ્ રીતે કરવામાં આવી છે.

ભાવાત્મક સ્મૃતિસહાયકતા

આ ઉપસૂત્ર અનુસાર એક વિષય કે વિચાર માટે પૃથક સંજ્ઞા પસંદ કર્યા બાદ તેમાં જે ભાવ રહેલો છે તે ભાવ જ્યારે જ્યારે, જ્યાં પણ આવે, ત્યાં ત્યાં તે પૃથક સંજ્ઞાનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ ભાવાત્મક સ્મૃતિસહાયકતા અને કોઠાગત સ્મૃતિસહાયકતા સમાન ભૂમિકાએ કામ કરતી હોય તેવો ભાસ થાય છે. પરંતુ તે બંને વચ્ચે ભેદ છે. કોઠાગત સ્મૃતિસહાયકતામાં એક જ પ્રકારની વિભાવના માટે બધાં જ સ્થાનો પર એક પદ પર એક જ પ્રતીક કે સંજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, જ્યારે ભાવાત્મક સ્મૃતિસહાયકતામાં એક જ વિભાવનાનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટે બધાં જ સ્થાનો પર એક જ પ્રતીકનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, પરંતુ તેને ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનો પર અલગ અલગ પદો દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવે છે.

CCમાં ભાવાત્મક સ્મૃતિસહાયકતાનો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે જેમ કે :-

1 = એકતા, પરમેશ્વર, વડો અધિકારી, વિશ્વ, વિકાસક્રમમાં પ્રથમ વગેરે

Child Psychology S1

History of the World V1

2 = સમતલ, રચના, આકાર, બંધારણ વગેરે

Indian Constitution V2 : 2

Human Anatomy L : 2

3 = સ્થળ, ઘનાકાર, પૃથક્કરણ વગેરે

ઘનભૂમિતિ B633

જીવ-ઈન્દ્રિય વિજ્ઞાન G : 3

4 = ઉજ્જતા, નિદાન, રોગ, પરિવહન વગેરે

વનસ્પતિ રોગો I : 4

માનવ રોગો L : 4

5 = વેગ, પ્રકાશ, જળ, સ્ત્રી વગેરે

સ્ત્રી સમાજ Y15

સ્ત્રી કેળવણી T55

6 = સૂક્ષ્મ, ગૂઢ, અસામાન્ય વગેરે

અસામાન્ય મનોવિજ્ઞાન S6

અસામાન્ય માટે કેળવણી T6

7 = વ્યક્તિત્વ, હિસાબ, મૂલ્ય વગેરે

માનવ વ્યક્તિત્વ T7

વનસ્પતિ વ્યક્તિત્વ I7

8 = પ્રવાસ, વ્યવસ્થા વગેરે

ગ્રંથાલય વ્યવસ્થા 2 : 8

શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા T : 8

ઉપસંહાર

પ્રચલિત તમામ વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓમાં ઉપર્યુક્ત સ્મૃતિસહાયકતાઓ વત્તેઓ છે અંશે જોવા મળે છે. જો કે CCમાં આ યુક્તિઓનો પ્રયોગ વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

(ક) વિકસતા જ્ઞાનવિશ્વના ઉપસૂત્રો

આપણે જાણીએ છીએ કે જ્ઞાનવિશ્વ સતત સંવર્ધિત છે. કોઈપણ નવીન વિષય ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે ઉદ્ભવતા જ રહે છે. વળી, ભવિષ્યમાં ઉદ્ભવ પામનારા આ નવીન વિષયોનો ક્રમ હયાત વર્ગોના સંદર્ભમાં ક્યાં રહેશે તે અગાઉથી જાણવાનું અત્યંત મુશ્કેલ છે. આ પરિસ્થિતિમાં કોઈપણ વર્ગીકરણ પદ્ધતિને સતત સ્વાગતશીલ બનાવી રાખવા અને તે થકી જીવંત બનાવી રાખવા માટે પંક્તિ અને સાંકળ સ્વાગતશીલ હોય તે અત્યંત આવશ્યક છે.

(1) પંક્તિમાં બાહ્ય પ્રક્ષેપનું ઉપસૂત્ર

કોઈપણ નવીન સમકક્ષ વર્ગને દરેક પંક્તિની શરૂઆતમાં કે વચમાં કે અંતમાં સમાવવાની ક્ષમતા પંક્તિમાં હોવી જોઈએ. વર્ગપંક્તિએ મુક્ત રાખવા માટેની યુક્તિઓ બે છે.

1. રિક્ત સ્થાન યુક્તિ (Gap Device)
2. ખાલી અંક

(2) પંક્તિમાં આંતરપ્રક્ષેપનું ઉપસૂત્ર

વર્ગપંક્તિમાં આંતરપ્રક્ષેપ ઉપસૂત્ર અનુસાર નવીન વર્ગને કોઈપણ સ્થાને સમાવવાની ક્ષમતા વર્ગપંક્તિમાં હોવી જોઈએ.

(3) સાંકળમાં બાહ્યપ્રક્ષેપનું ઉપસૂત્ર

વર્ગસાંકળમાં નવીન આધારિત વર્ગને સાંકળના અંતે સમાવવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ. આ ક્ષમતા નીચે જણાવેલ બે યુક્તિઓ દ્વારા મેળવી શકાય છે.

1. દશાંશ યુક્તિ (Decimal Fraction Device)
2. રિક્ત સ્થાન યુક્તિ (Gap Device)

(4) સાંકળમાં આંતરપ્રક્ષેપનું ઉપસૂત્ર

વર્ગસાંકળમાં નવીન આધારિત વર્ગને કોઈપણ બે ક્રમિક અંકોડાઓ વચ્ચે સમાવવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ.

(5) વર્ગવર્ગીકરણના ઉપસૂત્રો

ગ્રંથવર્ગીકરણના ઉપસૂત્રો નીચે મુજબ છે.

(1) પ્રશિષ્ટ ગ્રંથોનું ઉપસૂત્ર

જ્ઞાનવિશ્વના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રકારના ગ્રંથોની રચના થતી રહે છે. આ રચનાઓમાં કેટલીક સાધારણ હોય છે તો કેટલીક ઉત્તમ હોય છે. ઉત્તમ રચનાઓમાં પણ કેટલીક અમૂલ્ય અને શાશ્વત રહે છે. શાશ્વત રચનાઓ દેશ, કાળ કે ભાષા પૂરતી સીમિત નથી હોતી. આલોચના, વિવેચના, મૂલ્યાંકન, ટીકાટિપ્પણી જેવી અનેક વિધિઓ દ્વારા આ શાશ્વત રચનાઓ પોતાની આસપાસ એક વિશાળ વર્તુળ રચતી રહે છે. આ શાશ્વત રચનાઓ માટે વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં વિશેષ આયોજન હોવું જોઈએ.

પ્રત્યેક વર્ગીકરણ પદ્ધતિ વત્તે છે. અંશે શાશ્વત ગ્રંથો માટે વિશેષ વર્ગીકોનું નિર્માણ કરે છે. જ્યારે CCમાં શાશ્વત ગ્રંથોનું ફલક વિસ્તૃત બનાવવામાં આવેલું છે. તેમાં ધાર્મિક, પવિત્ર, સાહિત્યિક અને અન્ય વિષયના પ્રશિષ્ટ ગ્રંથોની રચના માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. ડૉ. રંગનાથન શાશ્વત / પ્રશિષ્ટ ગ્રંથની વ્યાખ્યા આપતાં જણાવે છે કે, 'જે ગ્રંથો પોતાની વિષય સામગ્રી ઉપર અન્ય ગ્રંથો અને સાહિત્યની રચના માટે પ્રેરક બનવાની ક્ષમતા ધરાવતા હોય તે પ્રશિષ્ટ ગ્રંથ છે.'

1. આ પ્રકારની રચનાઓનું સ્થાયી મૂલ્ય હોવું જોઈએ.
2. તે રચનાકારના વ્યક્તિત્વની તરબોળ હોવી જોઈએ.

3. તે સશક્ત અને મનનશીલ હોવી જોઈએ. અર્થાત્, નવીન મત, નવીન વિચારધારા તેમજ નવીન પરંપરાની સૃષ્ટિ રચવામાં તે સમર્થ હોવી જોઈએ.

વાચકોની સુવિધાને લક્ષમાં રાખતાં આ પ્રકારના બધાં જ ગ્રંથો અલગ મૂકવામાં આવે છે. પ્રશિષ્ટ ગ્રંથની અભિવ્યક્તિ માટે CCમાં xનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જો કે xનો ઉપયોગ સામાન્ય પૃથકોમાં સંકલિત રચનાઓ માટે પણ કરવામાં આવ્યો છે. જો કે તેનો ઉપયોગ અને પ્રયોગ પદ્ધતિ અલગ છે. સાહિત્ય મુખ્ય વર્ગમાં લેખકના જન્મવર્ષ માટે xની અભિવ્યક્તિ કાલયુક્તિ દ્વારા થાય છે જ્યારે પ્રશિષ્ટ ગ્રંથમાં તે હિન્દી-અરબી અંકો દ્વારા થાય છે.

LB x 1, 1 ચરકસંહિતા

LB x 1, 1, 1 પતંજલિનું વિવેચન

LB x 1, 1, 2 ચક્રપાણિદત્ત

આ પ્રમાણે પ્રશિષ્ટ ગ્રંથ યુક્તિ દ્વારા એક પ્રશિષ્ટ ગ્રંથ ઉપરની અનેક આલોચનાઓને વ્યક્ત કરવાની સાથે તે બધી જ આલોચનાઓને મુખ્ય ગ્રંથ પછી સ્થાન આપી શકાય છે.

(2) સ્થાનિક ભેદનું ઉપસૂત્ર (Local Variation)

વર્ગીકરણમાં સ્થાનિક ભેદનો સિદ્ધાંત સંજ્ઞાસ્તરે રહીને કાર્ય કરે છે. એટલું જ નહીં, સામાન્ય સંગ્રહમાંથી વિશિષ્ટ સંગ્રહોની રચના માટે પણ તે અત્યંત માર્ગદર્શક બની રહે છે.

સ્થાનિકનો અર્થ ખૂબ જ વ્યાપક કરવામાં આવે છે. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ કે કોઈપણ દૃષ્ટિએ કોઈપણ વિસ્તારને સ્થાનિક કક્ષાએ મૂકી શકાય. જેમ કે આપણે ત્યાંના ગ્રંથાલયોમાં ભારત કે ગુજરાતને સ્થાનિક પદમાં સમાવી શકાય. ‘સ્થાનિક’ પદ માત્ર સ્થળ પૂરતું જ મર્યાદિત નથી. સ્થળની સાથે તેના વ્યાપમાં સ્થાનિક ભાષા, કોઈ વિષયની વિશેષ પદ્ધતિ, વિશિષ્ટ વિષયનો સમાવેશ થઈ શકે.

પ્રત્યેક પ્રદેશના સ્થાનિક ગ્રંથાલયમાં તે સ્થળને સ્પર્શતા, ત્યાંની ભાષાને સ્પર્શતાં, કે વિશિષ્ટ મહત્તા ધરાવતાં પુસ્તકો વધુ હોય તે સ્વભાવિક છે. ગ્રંથાલયવિજ્ઞાનના પાંચસૂત્રોના સંદર્ભમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્થાનિક મહત્તા ધરાવતાં પુસ્તકો ગોઠવણીમાં અગ્રસ્થાન પામે તે તેની ઉપયોગિતા અને ઉપયોગકર્તાઓને ધ્યાનમાં રાખતાં મહત્વનું બની રહે છે. સ્થાનિક ભેદના ઉપસૂત્ર અનુસાર સ્થાનિક મહત્તા ધરાવતા પુસ્તકોને ગોઠવણીમાં અગ્રીમ સ્થાન આપવાની સુવિધા કરવામાં આવે છે.

CCમાં સ્થાન પૃથક્ સંજ્ઞાની અંતર્ગત 2નો ઉપયોગ સ્વદેશ માટે 3નો ઉપયોગ માનીતા દેશ માટે કરવામાં આવ્યો છે. દા.ત.

ભારતનો ઇતિહાસ V2

ઈંગ્લેન્ડનો ઇતિહાસ V3

અત્રે 2નો ઉપયોગ 44ના બદલે ભારત માટે કરવામાં આવ્યો છે એ જ પ્રમાણે 56 ઈંગ્લેન્ડ માટે 3નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. સંજ્ઞાને આધારે આ પુસ્તકો આગળના સ્થાને ગોઠવી શકાય છે.

ભાષા પૃથક્ સંજ્ઞામાં સ્વભાષાને અગ્રક્રમ આપવા મૂળ સંજ્ઞાને બદલે લઘુરેખાને - ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

DDCમાં સ્થાનિક ભાષાને અગ્રક્રમ આપવા 4GO કે 8GO નો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

ગ્રંથાંક તેમજ સંગ્રહાંકની ચર્ચા પ્રકરણ 13માં કરવામાં આવી છે.

3.5 સ્વીકૃત સિદ્ધાંત અભિગમ (Postulation Approach)

વાચનસામગ્રીને સહાયક ક્રમમાં ગોઠવવી તે ગ્રંથવર્ગીકરણનો પાયાનો હેતુ છે. અલબત્ત, વર્ગીકરણ દ્વારા કોઈપણ વાચનસામગ્રીને એક માત્ર સ્થાન જ મળવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકીએ કે વાચનસામગ્રીની ગોઠવણી રેખીય ક્રમમાં હોવી જોઈએ પણ આપણે જાણીએ છીએ કે વિષયવિશ્વવ વિવિધ પરિમાણાત્મક છે. જે અનુસંધાને વર્ગીકરણની પ્રક્રિયા એટલે વિવિધ પરિમાણાત્મક સ્થાનોને એક રેખીય ક્રમમાં ફેરવવું.

વિવિધ પરિમાણાત્મક પ્રકૃતિને કારણે વર્ગીકરણની પ્રક્રિયા ક્યારેક જટિલ સ્વરૂપનો આભાસ કરાવે છે. પરંતુ જો સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો કે અભિધારણાઓ (Postulation Approach)ની સહાયતાથી તે સમજવામાં આવે તો વર્ગીકરણને યોગ્ય રીતે સમજી શકાય છે. ડૉ. રંગનાથને સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો પર આધારિત વર્ગીકરણને સરળ, રુચિકર તથા કષ્ટરહિત વર્ગીકરણ કહ્યું છે.

આ સિદ્ધાંતોને યોગ્ય રીતે સમજવા માટે તથા નિયમ શબ્દાવલી અને સંકેતોનો ઉચિત પ્રયોગ કરવા માટે પર્યાપ્ત અભ્યાસની આવશ્યકતા રહે છે. સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો વર્ગચાર્ય અને વર્ગકાર બંનેના કાર્યો માટે દૃઢ આધારનું કામ કરે છે. તેમજ વિચારોમાં સ્પષ્ટતા આવે છે.

વર્ગીકરણમાં સ્વીકૃત સિદ્ધાંત અભિગમનો અર્થ એ છે કે જ્ઞાનવિશ્વના ક્ષેત્ર અને તેના અંશોમાં કેટલાક એવા તથ્યો અને અનુભવો છે જે માન્ય સિદ્ધાંતો પર આધારિત હોય છે. સતત અને કઠોર નિરીક્ષણ, સર્વેક્ષણ અને આત્મજ્ઞાનના પરિણામ સ્વરૂપે આ સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોનું સર્જન થાય છે. જે પરીક્ષણ અને સાર્વભૌમિક સ્વીકૃતિ બાદ મૌલિક સિદ્ધાંતના સ્વરૂપમાં માર્ગદર્શક તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે.

ડૉ. રંગનાથનના મત અનુસાર ત્રણ પ્રકારના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો છે.

1. વિચારસ્તરના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો
2. શાબ્દિકસ્તરના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો
3. સંજ્ઞાસ્તરના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો

જેની વિસ્તૃત સમજ નીચે પ્રમાણે છે.

1. વિચારસ્તરના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો (Postulation for Idea Plane)

સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો એ CCનો આધાર છે. વિચારસ્તરના કેટલાક સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે.

- (1) વિભિન્ન મુખ્યવર્ગોમાં કાલ (Time), સ્થળ (Space), વેગ (Energy), વસ્તુ (Matter) અને વ્યક્તિત્વ (Personality) ને પાંચ મૂળભૂત શ્રેણીઓના સિદ્ધાંતની સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે. કોઈપણ વિશિષ્ટ વિષયની રચના એક કે અધિક શ્રેણીથી થાય છે.
- (2) પ્રત્યેક વિશેષતા માત્ર એક જ મૂળભૂત શ્રેણીને પ્રદાન કરવામાં આવે છે.
- (3) વિશેષતાઓને આધારે થતા જ્ઞાનવિશ્વના વિભાજનથી વર્ગોની ઉત્પત્તિ થાય છે.
- (4) વેગની કોઈ મૂળ વિષયમાં થતી પ્રથમ અભિવ્યક્તિને વેગ મૂળકનું પ્રથમ વર્તુળ (First Round Energy Facet) કહેવામાં આવે છે. બીજી અભિવ્યક્તિને બીજું વર્તુળ કહેવામાં આવે છે.
- (5) કોઈપણ વેગ મુખકમાં માત્ર એક જ પંક્તિ હોય છે.
- (6) મૂળ વિષયથી જ પ્રથમ વર્તુળનો પ્રારંભ કરી શકે છે.
- (7) વેગ મુખક પોતાના નવા વર્તુળનો પ્રારંભ કરી શકે છે.
- (8) વ્યક્તિત્વ મુખક અને વસ્તુ મુખકના સળંગ અનેક વર્તુળ અને સ્તર હોઈ શકે છે.
- (9) કોઈપણ વર્તુળમાં મુખકોનો ક્રમ PMEST મુજબ જ રહે છે.
- (10) સ્થળ અને કાલ માત્ર અંતિમ વર્તુળમાં જ આવી શકે છે.

2. શાબ્દિકસ્તરના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો (Postulation for Verbal Plane)

- (1) પ્રત્યેક વિશિષ્ટ વિષય કોઈ મૂળ વિષય સાથે સંકળાયેલો હોવો જોઈએ.
- (2) વિશિષ્ટ વિષયમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ પદ સંયુક્ત પદ હોવું જોઈએ. જેથી તેને બીજા પદમાં વિભક્ત કરી શકાય.

3. સંજ્ઞાસ્તરના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો (Postulation for Natational Plane)

- (1) વર્ગીકની રચના એક જ પ્રકારના ચિહ્નોથી કે જુદા જુદા પ્રકારના ચિહ્નોથી થઈ શકે છે.
- (2) સારયુક્ત (Substantive) સંમક અથવા સંયોજક ચિહ્નના સમંક હોઈ શકે છે.
- (3) પ્રત્યેક પ્રકારના સારયુક્ત સંમકની અંતર્ગત વિચ્છેદક (Sectorising) સમંક (Digit) હોઈ શકે છે.

આ સમગ્ર સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોને સંક્ષેપમાં નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય.

1. મુક્ત મુખકયુક્ત વર્ગીકરણનો સ્વીકૃત સિદ્ધાંત (Postulation of Freely Faceted Categories)
2. પાંચ મૂળભૂત મૌલિક શ્રેણીઓનો સિદ્ધાંત (Postulation of Five Fundamental Categories)
3. મૂળમુખકના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો (Postulated of Basic Subjects / Facets)
4. પૃથક મુખકના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો (Postulates of Isolate Facets)
5. આવર્તન (વર્તુળ) અને સ્તરના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો (Postulates of Round and Levels)
6. મુખક ક્રમના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો (Postulates of Facets Sequence)
7. મુખકક્રમના સિદ્ધાંત (Principles of Facet Sequence)

ઉપર્યુક્ત સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો પૈકી પ્રથમ છ સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોની ચર્ચા પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં જ સાંદર્ભિક પ્રકરણો સાથે કરવામાં આવી છે.

મુખકક્રમના સિદ્ધાંતો (Principles of Facet Sequence)

સંયુક્ત વિષયમાં ઘટક સ્વરૂપે જ્યારે એક કે એકથી વધુ શ્રેણીઓ એકલ સ્વરૂપે હોય ત્યારે તેના ક્રમ નક્કી કરવાનું P M E S T ના આધારે અત્યંત સરળ છે પરંતુ જ્યારે સમાન સ્તરે બે કે તેથી વધુ વખત કોઈ એક જ મૂળભૂત શ્રેણી ઉદ્ભવે કે એક જ વર્તુળમાં એકથી વધુ વખત કોઈ એક જ શ્રેણી ઉદ્ભવે ત્યારે તેવા મુખકોને સહાયકક્રમ આપવાનું કેટલેક અંશે મુશ્કેલ બની રહે છે.

આ પરિસ્થિતિના ઉપાય સ્વરૂપ ડૉ. એસ.આર.રંગનાથને મુખકક્રમના 4 સિદ્ધાંતો પ્રસ્થાપિત કર્યા છે.

1. ભીંતચિત્ર સિદ્ધાંત (Wall Picture Principle)
2. અક્ષત-અવયવ સિદ્ધાંત (Whole Organ Principle)
3. ગો-વત્સનો સિદ્ધાંત (Cow-Calf Principle)
4. ભૂમિકા-ક્રિયા-કર્તા-સાધન-ન્યાય સિદ્ધાંત
(Actand-Action-Actor Tool Principle)

ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાંતોની વિગતે ચર્ચા નીચે મુજબ છે.

1. ભીંતચિત્ર સિદ્ધાંત

મુખક A અને મુખક B કોઈ વિષયમાં એ રીતે હોય કે મુખક B ની વિભાવના મુખક A ની વિભાવનાને ગણતરીમાં લીધા બાદ જ મુખક B ની વિભાવના કાર્યરત બનાવી શકાય ત્યારે મુખક A નું સ્થાન મુખક B પહેલાં આવે.

ઉદાહરણ :- 1

“Cure of Disease”માં ‘Cure’ માટેની વિભાવના ત્યારે જ કાર્યરત બનાવી શકાય જ્યારે ‘Disease’ની વિભાવનાને પ્રથમ સ્વીકારવામાં આવે. તેથી તેનો ક્રમ Disease Cure રહેશે. એ જ પ્રમાણે “Prevention of Disease”નો ક્રમ Disease Prevention રહેશે.

ઉદાહરણ :- 2

“President of India”માં President ત્યારે જ કાર્યરત બની શકે જ્યારે મુખક India હોય. જેથી આ મુખકોનો ક્રમ India President રહેશે.

આ જ પ્રમાણે કર્તા અને કૃતિનો ક્રમ રહેશે.

સંક્ષેપમાં, ભીંતચિત્રના સિદ્ધાંતનો આશય એ છે કે ચિત્ર ટીંગાડવા માટે પ્રથમ શરત ભીંત છે. ભીંત હોય તો જ ચિત્ર લગાવી શકાય.

2. અક્ષત-અવયવ સિદ્ધાંત

જો વિષયમાં મુખક B એ મુખક Aના અંશ તરીકે હોય તો મુખક A પછી મુખક Bનો ક્રમ આવે. ઉદાહરણ તરીકે,

‘ગાયનું મ્હોં’, જેમાં ગાયનું મ્હોં એ ગાયના સમગ્ર અસ્તિત્વનો એક અંશ છે. અક્ષત અવયવ છે. એટલે કે પ્રથમ સ્થાન ગાય પદને મળે અને ત્યારબાદ મ્હોં પદ મૂકી શકાય.

જ્યારે વિષયનું એક મુખક બીજા મુખકના ભાગ સ્વરૂપ અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય ત્યારે જેનો એ ભાગ હોય એ મુખકનું સ્થાન પ્રથમ આવે ત્યારબાદ ભાગ મુખક આવે.

3. ગો-વત્સનો સિદ્ધાંત

જો એક જ વિષયના મુખક A અને મુખક B બન્ને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવા છતાં બન્ને અભિન્ન રીતે જોડાયેલાં હોય તો A અને Bનું સ્થાન એક જ વર્તુળમાં હોવું જોઈએ. જેવી રીતે ગાય અને વાછરડું. બન્નેનો સોદો થાય ત્યારે વાંછરડાની કિંમત અલગ આંકવામાં આવતી નથી. ગાય અને વાછરડું બન્ને અલગ અલગ અસ્તિત્વ ધરાવતાં હોવા છતાં, બન્ને અભિન્ન રીતે જોડાયેલાં હોવાથી ગાયની કિંમતમાં વાંછરડાની કિંમતની ગણતરી થયેલી જ હોય છે. ગાય અને વાછરડું હંમેશાં સાથે જ જાય. એ રીતે કોઈ વિષયમાં મુખક A સાથે અભિન્ન રીતે જોડાયેલ મુખક Bને અલગ વર્તુળમાં મૂકી શકાય નહીં, પરંતુ મુખક Aની સાથે જ મુખક B નો ક્રમ સ્થાન પામે.

ઉદાહરત તરીકે, ભારતના રાષ્ટ્રપતિના કાર્યો, અહીં ત્રણ મુખકો છે. ભારત, રાષ્ટ્રપતિ અને કાર્યો. આ ત્રણે મુખકો અલગ હોવા છતાં, એકબીજાથી અલગ કરી શકાય નહીં, તે પ્રથમ વર્તુળમાં સાથે જ આવે.

4. ભૂમિકા-ક્રિયા-કર્તા-સાધન-ન્યાયનો સિદ્ધાંત

જો કોઈ વિષયમાં મુખક C નામક ક્રિયા, મુખક D કર્તા તરીકે રહી મુખક B ઉપર મુખક E નામક સાધન વડે કરીને મુખક A પરિણામ નીપજાવતું હોય તો આ સમગ્ર મુખકોનો ક્રમ A B C D E ના ક્રમમાં હોવો જોઈએ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે કાર્યકારણ સંબંધી કોઈ પ્રક્રિયા થઈ હોય ત્યારે તેને આનુષંગિક જે તે મુખકોની ગોઠવણી ભૂમિકા-ક્રિયા-કર્તા-સાધન-ન્યાયના સિદ્ધાંતને અનુસરતી હોવી જોઈએ.

ઉદાહરણ તરીકે : Spinning of Cotton with Charkha by Girls, Thus Producing the Community Yarn.

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણમાં 'Yarn' મેળવવા માટે 'Girl' દ્વારા Charkhaના ઉપયોગથી Cotton ઉપર Spinningની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર મુખકોની ગોઠવણી ક્રમ Yarn, Cotton, Spinning, Girl અને Charkhaનો હોવો જોઈએ.

3.6 સારાંશ (Summary)

આ સિદ્ધાંતો એવા વ્યવસ્થિત સિદ્ધાંતો છે, જે કોઈ વિષયને ભાવિ શોધ તથા વિકાસ માટે માર્ગદર્શક આધાર પૂરો પાડે છે. ગ્રંથાલય અને માહિતીવિજ્ઞાન વિષયને પણ આ વાત લાગુ પડે છે. ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના સામાન્ય સિદ્ધાંતના વિકાસના બે તબક્કા છે.

પ્રથમ તબક્કામાં વિવરણાત્મક સિદ્ધાંત ઉદ્ભવ્યો. જે વર્ગીકરણની પ્રચલિત વ્યવહારિક, પ્રક્રિયાઓ પર આધારિત છે. વિવરણાત્મક સિદ્ધાંતના પુરસ્કર્તા બ્રાઉન, રિચાર્ડસન, હૂમ, સેયર્સ, બ્લિસ, રંગનાથન રહ્યાં છે.

જ્યારે ગતિશીલ સિદ્ધાંતની ઉત્પત્તિ માટે ડૉ.રંગનાથન જવાબદાર છે. તેમણે ત્રણ સ્તરમાં વિભાજિત રહી 43 ઉપસૂત્રો આપ્યા છે. તથા સ્વયંમ્, સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોની રચના કરી છે.

3.7 બહુવિકલ્પીય પ્રશ્નો (ઉત્તર સહિત)

1. એક સ્થાપનાનો સિદ્ધાંત કોણે આપ્યો ?

(A) ઈ.સી.રિચાર્ડસન	(B) જે.ડી. બ્રાઉન
(C) ઈ.ડબલ્યુ.હૂમ	(D) એચ.ઈ. બ્લિસ
2. Science and its Application સિદ્ધાંતના પુરસ્કર્તા ?

(A) જે.ડી.બ્રાઉન	(B) ઈ.સી.રિચાર્ડસન
(C) ઈ.ડબલ્યુ.હૂમ	(D) એચ.ઈ.બ્લિસ

3. Classification : theoretical and Practical ગ્રંથના રચયિતા ?
 (A) ઈ.સી.રિચાર્ડસન (B) જે.ડી.બ્રાઉન
 (C) બર્વિક સેયર્સ (D) એચ.ઈ.બ્લિસ
4. સાહિત્યાદેશ (Literary Warrant) સિદ્ધાંતના પુરસ્કર્તા ?
 (A) બર્વિક સેયર્સ (B) જે.ડી.બ્રાઉન
 (C) ઈ. ડબલ્યૂ. હ્યુમ (D) ઈ.સી.રિચાર્ડસન
5. ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના પ્રથમ વ્યાકરણાચાર્ય ?
 (A) બર્વિક સેયર્સ (B) ઈ.સી. રિચાર્ડસન
 (C) એસ.આર.રંગનાથન (D) જે.ડી.બ્રાઉન
6. Canons of Classification ગ્રંથના રચયિતા ?
 (A) બર્વિક સેયર્સ (B) ઈ.સી. રિચાર્ડસન
 (C) એસ.આર.રંગનાથન (D) જે.ડી.બ્રાઉન
7. બર્વિક સેયર્સ દ્વારા ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના કેટલા ઉપસૂત્રો આપવામાં આવ્યા છે?
 (A) 28 (B) 25
 (C) 29 (D) 26
8. ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના ગતિશીલ સિદ્ધાંતનો વિકાસ કોના દ્વારા કરવામાં આવ્યો?
 (A) ડી.જે.ફોસ્કેટ (B) એસ.આર.રંગનાથન
 (C) બર્નાડ પામર (D) મેલ્વિલ ડ્યૂઈ
9. ડૉ. રંગનાથને ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના પાયારૂપ કાયદા (Basic Law) કેટલા જણાવ્યા છે ?
 (A) 6 (B) 8
 (C) 9 (D) 7
10. ડૉ. રંગનાથને ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના કેટલા ઉપસૂત્રો સૂચિબદ્ધ કર્યા છે ?
 (A) 40 (B) 42
 (C) 43 (D) 44
11. વૈચારિક સ્તરના ઉપસૂત્રોની સંખ્યા કેટલી છે ?
 (A) 14 (B) 15
 (C) 16 (D) 12

12. શાબ્દિક સ્તરના ઉપસૂત્રોની સંખ્યા કેટલી છે ?

(A) 04 (B) 06

(C) 07 (D) 05

13. સંજ્ઞા સ્તરના ઉપસૂત્રોની સંખ્યા કેટલી છે ?

(A) 24 (B) 25

(C) 21 (D) 26

3.8 તમારી પ્રગતિ ચકાસોના ઉત્તરો (Answers of Self Check Exercises)

1. ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના વર્ણનાત્મક સિદ્ધાંતના પુરસ્કર્તાઓના નામ જણાવો.

.....

.....

.....

.....

.....

2. ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના ગતિશીલ સિદ્ધાંત એટલે શું ?

.....

.....

.....

.....

.....

3. ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના વર્ણનાત્મક અને ગતિશીલ સિદ્ધાંતો વચ્ચેનો તફાવત ટૂંકમાં જણાવો.

.....

.....

.....
.....
.....

4. બ્લિસ દ્વારા પ્રતિપાદિત વર્ગીકરણની મૂળભૂત ધારણાઓને ક્રમબદ્ધ કરો.

.....
.....
.....
.....
.....

5. ઉપસૂત્રો એટલે શું ?

.....
.....
.....
.....
.....

6. વર્ગીકરણના ઉપસૂત્રોના સ્તર જણાવો.

.....
.....
.....
.....
.....

ઉત્તરો

1. (1) જે.ડી.બ્રાઉન, (2) ઈ.સી. રિચાર્ડસન, (3) ઈ.ડબલ્યૂ લ્યૂમ, (4) ડબલ્યૂ સી.બી.સેયર્સ, (5) એચ.ઈ.બ્લિસ અને (6) એસ.આર.રંગનાથન
2. ગતિશીલ સિદ્ધાંત એટલે આદર્શ મૂલક સિદ્ધાંતો જે વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત અને તર્ક પર આધારિત હોય. આ સિદ્ધાંતના પ્રણેતા ડૉ. રંગનાથન ક્લાસિફિકેશનમાં DDC, UDC અને CC ના તુલનાત્મક અને વિવરણાત્મક અભ્યાસમાં રજૂ કર્યા છે. તેમાં (1) આધારભૂત સૂત્રો અને (2) ઉપસૂત્રો અને (3) અભિધારણાઓનું જૂથ છે.
3. ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના ઈતિહાસને તપાસતા એ ખ્યાલ આવશે કે વર્ગીકરણના સિદ્ધાંતનો વિકાસ બે તબક્કામાં થયો છે. પ્રથમ તબક્કો વર્ણનાત્મક સિદ્ધાંતનો યુગ હતો. આ સમયે જે પણ વર્ગીકરણ પદ્ધતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી તે મહદ્અંશે અનુભવ અને વ્યવહારિકતા પર આધારિત હતી.
જ્યારે ગતિશીલ સિદ્ધાંત આધારભૂત સૂત્રો, સ્વયંભૂ, સત્વો, ઉપસૂત્રો અને સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે. જેના પ્રણેતા ડૉ. એસ.આર.રંગનાથન છે.
4. બ્લિસ દ્વારા પ્રતિપાદિત વર્ગીકરણની મૂળભૂત ધારણાઓ નીચે મુજબ ક્રમબદ્ધ કરી શકાય.
(1) સહમતિ, (2) ગૌણ આધારિત, (3) સાપેક્ષ સ્થાન, (4) વૈકલ્પિક સ્થાન અને (5) સંજ્ઞા
5. ઉપસૂત્રોનો સામાન્ય અર્થ થાય છે સર્વસામાન્ય કાયદાઓ. ગ્રંથાલય વર્ગીકરણના સંદર્ભમાં ઉપસૂત્રોનો અર્થ થાય છે વર્ગીકરણ માટેના સર્વસામાન્ય અને સર્વસ્વીકૃત કાયદાઓ જે કોઈપણ વર્ગનું વિભાજન કરવા માટે કે થયેલા વિભાજનનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે ઉપયોગી છે.
6. વર્ગીકરણના ઉપસૂત્રોના સ્તર ત્રણ છે.
(1) વિચારસ્તરના ઉપસૂત્રો
(2) શાબ્દિકસ્તરના ઉપસૂત્રો
(3) સંજ્ઞાસ્તરના ઉપસૂત્રો

3.9 ચાવીરૂપ શબ્દો (Key Words)

ઉપસૂત્ર	કોઈ એક વિષયના પેટાવિષય
(Canon) :	માત્રને સ્પર્શતા નિયમો કે સિદ્ધાંતો
કુદરતી લાક્ષણિકતા	
(Natural	પૃથકમાં રહેલ એવી લાક્ષણિકતા
Characteristic) :	કે જે પૃથકથી છૂટી ન પાડી શકાય.

(Artificial Characteristic) :	કૃત્રિમ લાક્ષણિકતા
ખાસિયત (Characteristic) :	વસ્તુમાં રહેલ વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા જે વર્ગીકરણમાં વિભાજનનો આધાર બનતી હોય.
ગ્રંથાંક (Book Number) :	પ્રલેખની ભૌતિક વિશેષતાને લક્ષમાં રાખી, પ્રલેખના વ્યક્તિકરણ માટે ઉપયોગમાં લેવાતા પ્રતીકો
પંક્તિ (Array) :	માત્ર એક જ લાક્ષણિકતાનો ઉપયોગ કરીને જ્ઞાનવિશ્વ/વિષયવિશ્વના મળતા સમકક્ષ વર્ગોની શ્રેણી.
વૈકલ્પિક સ્થાન (Alternative Location) :	વર્ગીકરણ પદ્ધતિમાં કોઈ એક વિષય માટે બે સ્થાનની વ્યવસ્થા
શૃંખલા (Chain) :	વંશાનુબદ્ધ રીતે સજાતીય અને આધારિત વર્ગોની હારમાળા
સાહિત્યાદેશ (Literary Warrant) :	વિષયમાં પ્રકાશિત થયેલ અને થનાર સાહિત્યનો જથ્થો.

3.10 સંદર્ભ અને વિશેષ વાંચન (References and Further Reading)

- * Bliss HE. (1939). Organization of knowledge in libraries. N. Y.: H.W. Wilson.
- * Kent, Allen and Lancour, Harrold. c1970-). Ed. Encyclopedia of Librairy science and Information science. New York: Marcel Dekker.
- * Krishna Kumar (1979). Theory of Classification. New Delhi: Vicas

- * Mills, J. (1973). Modern outline of Library classification. London: Chapman.
- * Parkhi, R.S. (1972). Library classification evolution of dynamic theory. Delhi: Vicas.
- * Ranganathan S. R. (1976). Prolegomena to Library classification. 3rd ed. London: LA
- * ધ્યાની પુષ્પા (2001) પુસ્તકાલય, વર્ગીકરણ (હિન્દી), નવી દિલ્હી, ESS ESS cailli, Ent. (2006)
- * ભૈયા છગન, (2013). ગ્રંથાલય પ્રવેશિકા, પાર્શ્વ, અમદાવાદ.

